بتوفیق خالق زمین و زمان مصور نقوش انس و جان

درین زمان بهار اقتران بآبیاری نخلبند بوستان کن فکان و بمددگاری کدیور چمن دو جهان کتاب

بوستان

۱۳۰۸

باهتمام جناب مستطاب قاضی عبدالکریم بن قاضی نور محمد صاحب مرحوم پلبندری

در مطبع گلزار حسنی واقع بندر بمبئی رونق طبع یافت

بار دوم تعداد ۳۰۰۰

بسم الله الرحمن الرحیم

بنام جهاندار جان آفرین | حکیم سخن بر زبان آفرین
خداوند بخشنده و دستگیر | کریم خطا بخش و پوزش پذیر
عزیزی که هرکه از درش سر بتافت | بهر در که شد هیچ عزت نیافت
سر پادشاهان گردن فراز | بدرگاه او بر زمین نیاز
نه گردنکشانرا بگیرد بفور | نه عذر آوران را براند بجور
وگر خشم گیرد بکردار زشت | چو باز آمدی ماجرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسی | پدر بی گمان خشم گیرد بسی
وگر خویش راضی نباشد ز خویش | چو بیگانگانش براند ز پیش
وگر بنده چابک نیاید بکار | عزیزش ندارد خداوندگار

وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وی رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاه لشکرکش از وی بری
ولیکن خداوند بالا و پست — بعصیان در رزق بر کس نبست
دو کونش یکی قطره در بحر علم — گنه بیند و پرده پوشد بحلم
ادیم زمین سفرهٔ عام اوست — چه دشمن برین خوان یغما چه دوست
اگر بر جفا پیشه بشتافتی — که از دست قهرش امان یافتی
بری ذاتش از تهمت ضد و جنس — غنی ملکش از طاعت جن و انس
پرستار امرش همه چیز و کس — بنی آدم و مرغ و مور و مگس
چنان پهن خوان کرم گسترد — که سیمرغ در قاف قسمت خورد
لطیف و کرم گستر و کارساز — که دارای خلقست و دانای راز
مر او را رسد کبریا و منی — که ملکش قدیمست و ذاتش غنی
یکی را بسر بر نهد تاج بخت — یکی را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاه سعادت یکی بر سرش — گلیم شقاوت یکی در برش

گلستان کند آتشی بر خلیل / گروهی بر آتش برد ز آب نیل

گر آنست منشور احسان اوست / ور این است توقیع فرمان اوست

پس پرده بیند عملهای بد / همو پرده پوشد بآلای خود

بتهدید اگر بر کشد تیغ حکم / بمانند کروبیان صم و بکم

وگر در دهد یک صلای کرم / عزازیل گوید نصیبی برم

بدرگاه لطف و بزرگیش بر / بزرگان نهاده بزرگی ز سر

فروماندگان را برحمت قریب / تضرع کنان را بدعوت مجیب

بر احوال نابوده علمش بصیر / باسرار ناگفته لطفش خبیر

بقدرت نگهدار بالا و شیب / خداوند دیوان روز حسیب

نه مستغنی از طاعتش پشت کس / نه بر حرف او جای انگشت کس

قدیمی نکوکار نیکی پسند / بکلک قضا در رحم نقش بند

ز مشرق بمغرب مه و آفتاب / روان کرد و گسترد گیتی بر آب

زمین از تب لرزه آمد ستوه / فرو کوفت بر دامنش میخ کوه

دهد نطفه را صورتی چون پری / که کردست بر آب صورتگری

نهد لعل و فیروزه در صلب سنگ / گل لعل در شاخ فیروزه رنگ

ز ابر افکند قطره سوی یم / ز صلب آورد نطفه در شکم

از آن قطره لؤلؤی لالا کند / وزین صورتی سرو بالا کند

برو علم یک ذره پوشیده نیست / که پیدا و پنهان بنزدش یکیست

مهیا کن روزی مار و مور / وگر چند بی دست و پایند و زور

بامرش وجود از عدم نقش بست / که داند جز او کردن از نیست هست

دگر ره بکتم عدم در برد / وز آنجا بصحرای محشر برد

جهان متفق بر الهیتش / فرو مانده در کنه ماهیتش

بشر ماورای جلالش نیافت / بصر منتهای جمالش نیافت

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ وهم / نه در ذیل وصفش رسد دست فهم

درین ورطه کشتی فرو شد هزار / که پیدا نشد تخته بر کنار

چه شبها نشستم درین سیر گم / که دهشت گرفت آستینم که قم

محیط است علم ملک بر بسیط ‌‌ قیاس تو بروی نگردد محیط

نه ادراک در کنه ذاتش رسد ‌‌ نه فکرت بغور صفاتش رسد

توان در بلاغت بسحبان رسید ‌‌ نه در کنه بیچون سبحان رسید

که خاصان درین ره فرس رانده‌اند ‌‌ بلا احصی از تگ فرومانده‌اند

نه هر جای مرکب توان تاختن ‌‌ که جاها سپر باید انداختن

وگر سالکی محرم راز گشت ‌‌ ببندند بروی در بازگشت

کسی را درین بزم ساغر دهند ‌‌ که داروی بیهوشیش در دهند

یکی باز را دیده بر دوخته است ‌‌ یکی دیده‌ها باز و پر سوخته است

کسی ره سوی گنج قارون نبرد ‌‌ وگر برد ره باز بیرون نبرد

بمردم درین موج دریای خون ‌‌ کزو کس نبرد است کشتی برون

اگر طالبی کاین زمین طی کنی ‌‌ نخست اسب باز آمدن پی کنی

تأمل در آئینهٔ دل کنی ‌‌ صفائی بتدریج حاصل کنی

مگر بوی از عشق مستت کند ‌‌ طلبگار عهد الستت کند

بپائی طلب ره بدانجا بری — وزینجا ببال محبت پری

بدرّد یقین پردهای خیال — نماند سراپرده الّا جلال

دگر مرکب عقل را پویه نیست — عنانش بگیرد تحیّر که بیست

درین بحر جز مرد داعی نرفت — گم آن شد که دنبال داعی نرفت

کسانیکه زین راه برگشته‌اند — برفتند بسیار سرگشته‌اند

خلاف پیمبر کسی ره گزید — که هرگز بمنزل نخواهد رسید

مپندار سعدی که راه صفا — توان رفت جز در پی مصطفی

در نعت سرور کائنات علیه افضل الصلوات

کریم السجایا جمیل الشیم — نبیّ البرایا شفیع الامم

امام رسل پیشوای سبیل — امین خدا مهبط جبرئیل

شفیع الوری خواجه بعث و نشر — امام الهدی صدر دیوان حشر

کلیمی که چرخ فلک طور اوست — همه نورها پرتو نور اوست

یتیمی که ناکرده قرآن درست — کتب خانهٔ چند ملّت بشست

چو عزمش برآهیخت شمشیر بیم — بمعجز میان قمر زد دو نیم

چو صیتش در افواه دنیا فتاد — تزلزل در ایوان کسری فتاد

بلا قامت لات بشکست خورد — باعزاز دین آب عزّی ببرد

نه از لات و عزّی برآورد گرد — که توریت و انجیل منسوخ کرد

شبی بر نشست از فلک برگذشت — بتمکین و جاه از ملک درگذشت

چنان گرم در تیه قربت براند — که در سدره جبریل ازو باز ماند

بدو گفت سالار بیت الحرام — که ای حامل وحی برتر خرام

چو در دوستی مخلصم یافتی — عنانم ز صحبت چرا تافتی

بگفتا فراتر مجالم نماند — بماندم که نیروی بالم نماند

اگر یک سر موی برتر پرم — فروغ تجلّی بسوزد پرم

نماند بعصیان کسی در گرو — که دارد چنین سیّد پیشرو

چه نعت پسندیده گویم ترا — علیک السلام ای نبی الوری

درود ملک بر روان تو باد — بر اصحاب و بر پیروان تو باد

نخستین ابوبکر پیر مرید | عمر پنجه بر پیچ دیو مرید
خردمند عثمان شب زنده دار | چهارم علی شاه دلدل سوار
خدایا بحق بنی فاطمه | که بر قول ایمان کنم خاتمه
اگر دعوتم رد کنی ور قبول | من و دست و دامان آل رسول
چه کم گردد ای صدر فرخنده پی | ز قدر رفیعت بدرگاه حی
که باشند مشتی گدایان خیل | بمهمان دار السلامت طفیل
خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد | زمین بوس قدر تو جبریل کرد
بلند آسمان پیش قدرت خجل | تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل
تو اصل وجود آمدی از نخست | دگر هرچه موجود شد فرع تست
ندانم کدامین سخن گویمت | که والاتری زانچه من گویمت
ترا عز لولاک تمکین بس است | ثنای تو طه و یس بس است
چه وصفت کند سعدی ناتمام | علیک الصلوة ای نبی و السلام

سبب نظم کتاب

در اقصای عالم بگشتم بسی — بسر بردم ایام با هر کسی

تمتع ز هر گوشهٔ یافتم — ز هر خرمنی خوشهٔ یافتم

چو پاکان شیراز خاکی نهاد — ندیدم که رحمت بر آن خاک باد

تولای مردان آن پاک بوم — برانگیختم خاطر از شام و روم

دریغ آمدم زان همه بوستان — تهی دست رفتن سوی دوستان

بدل گفتم از مصر قند آورم — بر دوستان ارمغانی برم

مرا گر تهی بود ازان قند دست — سخنهای شیرین تر از قند هست

نه قندی که مردم بصورت خورند — که ارباب معنی بکاغذ برند

چو این کاخ دولت بپرداختم — بر او ده در از تربیت ساختم

یکی باب عدل است و تدبیر و رای — نگهبانی خلق و ترس خدای

دوم باب احسان نهادم اساس — که محسن کند فضل حق را سپاس

سوم باب عشق است و مستی و شور — نه عشقی که بندند بر خود بزور

چهارم تواضع رضا پنجمین — ششم ذکر مرد قناعت گزین

بهفتم در از عالم تربیت — بهشتم در از شکر بر عافیت

نهم راه توبه است و راه صواب — دهم در مناجات و ختم کتاب

بروز همایون و سال سعید — بتاریخ فرخ میان دو عید

ز ششصد فزون بود پنجاه و پنج — که پر در شد این نامبردار گنج

الا ای خردمند فرخنده خوی — هنرمند نشنیده ام عیب جوی

قبا گر حریر است و گر پرنیان — بناچار حشوش بود در میان

تو گر پرنیانی نیابی مکوش — کرم کار فرما و حشوم بپوش

ننازم بسرمایهٔ فضل خویش — بدریوزه آورده ام دست پیش

شنیدم که در روز امید و بیم — بدان را به نیکان ببخشد کریم

تو نیز ار بدی بینیم در سخن — بخلق جهان آفرین کار کن

چو بیتی پسند آیدت از هزار — بمردی که دست از تعنت بدار

همانا که در پارس انشاء من — چو مشک است بی قیمت اندر ختن

چو بانگ دهل هولم از دور بود — بغیبت درم عیب مستور بود

گل آورد سعدی سوی بوستان
بشوخی و فلفل بهندوستان

چو خرما بشیرینی اندوده پوست
چو بازش کنی استخوانی درو ست

ذکر مجاهد اتابک ابوبکر بن سعد زنگی طاب ثراه

مرا طبع زین نوع خواهان نبود
سر مدحت پادشاهان نبود

ولی نظم کردم بنام فلان
مگر باز گویند صاحبدلان

که سعدی که گوی بلاغت ربود
در ایام بوبکر بن سعد بود

سزد گر بدورش بنازم چنان
که سید بدوران نوشیروان

جهانبان دین پرور دادگر
نیامد چو بوبکر بعد از عمر

سر سرفرازان و تاج مهان
بدوران عدلش بناز ای جهان

گر از فتنه آید کسی در پناه
ندارد جز این کشور آرامگاه

فطوبی لباب کبیت العتیق
حوالیه من کل فج عمیق

ندیدم چنین گنج و ملک و سریر
که وقفست بر طفل و درویش و پیر

نیامد برش دردناک غمی
که ننهاد بر خاطرش مرهمی

طلبگار خیرست و امیدوار — خدایا امیدی که دارد برآر

کله گوشه بر آسمان برین — هنوز از تواضع سرش بر زمین

زگردن فرازان تواضع نکوست — گدا اگر تواضع کند خوی اوست

اگر زیردستی بیفتد چه خاست — زبردست افتاده مرد خداست

نه ذکر جمیلش نهان میرود — که صیت کرم در جهان میرود

چنوی خردمند فرخ نهاد — ندارد جهان تا جهانست یاد

نه بینی در ایام او رنجهٔ — که نالد ز بیداد سرپنجهٔ

کس این رسم و ترتیب و آئین ندید — فریدون با آن شکوه این ندید

ازان پیش حق پایگاهش قویست — که دست ضعیفان بجاهش قویست

چنان سایه گسترد بر عالمی — که زالی نیندیشد از رستمی

همه وقت مردم ز جور زمان — بنالند و از گردش آسمان

در ایام عدل تو ای شهریار — ندارد شکایت کس از روزگار

بعهد تو می بینم آرام خلق — پس از تو ندانم سرانجام خلق

هم از بخت فرخنده فرجام تست ‏‏— که تاریخ سعدی در ایام تست

که تا بر فلک ماه و خورشید هست ‏‏— درین دفتر ذکر جاوید هست

ملوک ار نکونامی اندوختند ‏‏— ز پیشینگان سیرت آموختند

تو در سیرت پادشاهی خویش ‏‏— سبق بردی از پادشاهان پیش

سکندر بدیوار روئین و سنگ ‏‏— بکرد از جهان راه یاجوج تنگ

ترا سد یاجوج کفر از زر است ‏‏— نه روئین چو دیوار اسکندر است

زبان آوری کاندرین امن و داد ‏‏— سپاست نگوید زبانش مباد

زهی بحر بخشایش و کان جود ‏‏— که مستظهر اند از وجودت وجود

برون بینم اوصاف شاه از حساب ‏‏— نگنجد درین تنگ میدان کتاب

گر آن جمله را سعدی املا کند ‏‏— مگر دفتری دیگر انشا کند

فرو ماندم از شکر چندین کرم ‏‏— همان به که دست دعا گسترم

جهانت بکام و فلک یار باد ‏‏— جهان آفرینت نگهدار باد

بلند اخترت عالم افروخته ‏‏— زوال اختر دشمنت سوخته

غم گردش روزگارت مباد — وز اندیشه بر دل غبارت مباد

که بر خاطر پادشاهان همی — پریشان کند خاطر عالمی

دل و کشورت جمع و معمور باد — ز ملکت پراگندگی دور باد

تنت باد پیوسته چون دین درست — بداندیش را دل چو تدبیر سست

درونت بتائید حق شاد باد — دل و دین و اقلیمت آباد باد

جهان آفرین بر تو رحمت کناد — دگر هر چه گویم فسانست و باد

همینت بس از کردگار مجید — که توفیق خیرت بود بر مزید

نرفت از جهان سعد زنگی بدرد — که چون تو خلف نام بردار کرد

عجب نیست این فرع ازان اصل پاک — که جانش باوجست و جسمش بخاک

خدایا بران تربت نامدار — بفضلت که باران رحمت ببار

گر از سعد زنگی مثل ماند و یاد — فلک یاور سعد بوبکر باد

در مدح شاهزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد گوید

جوان جوان بخت روشن ضمیر — بدولت جوان و بتدبیر پیر

بدانش بزرگ و بهمت بلند / ببازو دلیر و بدل هوشمند

زهی دولت مادر روزگار / که رودی چنین پرورد در کنار

بدست کرم آب دریا ببرد / برفعت محل ثریا ببرد

زهی چشم دولت بروی تو باز / همه شهریاران گردن فراز

صدف را که بینی ز دردانه پر / نه آن قدر دارد که یکدانه در

تو آن در مکنون یکدانهٔ / که پیرایهٔ سلطنت خانهٔ

نگهدار یارب بچشم خودش / بپرهیز از آسیب چشم بدش

خدایا در آفاق نامی کنش / بتوفیق طاعت گرامی کنش

مقیمش در انصاف و تقوی بدار / مرادش بدنیا و عقبی برآر

غم از دشمن ناپسندت مباد / ز دوران گیتی گزندت مباد

بهشتی درخت آورد چون تو بار / پسر نامجوی و پدر نامدار

ازان خاندان خیر بیگانه دان / که باشند بدگوی این خاندان

زهی دین و دانش زهی عدل و داد / زهی ملک و دولت که پاینده باد

باب اول در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گزارد زبان سپاس

خدایا تو این شاه درویش دوست — که آسایش خلق در ظل اوست

بسی بر سر خلق پاینده دار — بتوفیق طاعت دلش زنده دار

برومند دارش درخت امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براه تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان

مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه

بطاعت بنه چهره بر آستان — که این است سر جادهٔ راستان

اگر بنده سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی — توانا و درویش پرور توئی

نه کشور خدایم نه فرمان دهم	یکی از گدایان این درگهم
چه برخیزد از دست و کردار من	گر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس	وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز	اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت	تو بر آستان عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار	خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار	که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول از آن حال بر من نشست	که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت	که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ	که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود	خدایش نگهبان و یاور بود
محالست چون دوست دارد ترا	که در دست دشمن گذارد ترا

ره این است روا از طریقت متاب ... بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش ... که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان ... به هرمز چنین گفت نوشین روان
که خاطر نگهدار درویش باش ... نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس ... چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند ... شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار ... که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخ اند و سلطان درخت ... درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش ... وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم ... ره پارسایان امید است و بیم
گزند کسانش نیاید پسند ... که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست ... در آن کشور آسودگی بوی نیست

اگر پای بندی رضا پیش گیر
وگر یکه سواره سر خویش گیر

فراخی دران مرز و کشور مخواه
که دلتنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس
ازان کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب
که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور
بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت
که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش
که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسی
کزو نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت
در آندم که چشمش ز دیدن بخفت

بران باش تا هرچه نیت کنی
نظر در صلاح رعیت کنی

مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای
که مردم ز دستت نپیچند پای

گریزد رعیت ز بیدادگر
کند نام زشتش بگیتی سمر

بسی بر نیامد که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

خرابی کند شیر شمشیر زن — نه چندانکه دود دل طفل و زن

چراغیکه بیوه زنی بر فروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت

ازان بهره ورتر در آفاق کیست — که در ملک رانی بانصاف زیست

چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می بگذرند — همان به که نامت به نیکی برند

خدا ترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک است پرهیزگار

بداندیش تست آن و خونخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق

ریاست بدست کسانی خطاست — که از دستشان دستها بر خداست

نکوکار پرور نبیند بدی — چو بد پروری خصم جان خودی

مکافات دشمن بمالش مکن — که بیخش بر آورده باید ز بن

مکن صبر بر عالم ظلم دوست — چه از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید — نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگان اسیر ... چو گردش گرفتند دزدان به تیر

چو مردانگی آید از رهزنان ... چه مردان لشکر چه خیل زنان

شهنشه که بازارگان را بخست ... در خیر بر شهر و لشکر ببست

کی آنجا دگر هوشمندان روند ... چو آوازهٔ رسم بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول ... نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند ... که نام نکوئی بعالم برند

تبه گردد آن مملکت عنقریب ... کزو خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیاح دوست ... که سیاح جلاب نام نکوست

نکو دار ضیف و مسافر عزیز ... وز آسیبشان بر حذر باش نیز

ز بیگانه پرهیز کردن نکوست ... که دشمن توان بود در زی دوست

قدیمان خود را بیفزای قدر ... که هرگز نیاید ز پرورده غدر

چو خدمت گزاریت گردد کهن ... حق سالیانش فرامش مکن

گر او را بهرم دست خدمت ببست — ترا ابر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید — چو خسرو برسمش قلم برکشید

چو شد حالش از بینوائی تباه — نبشت این حکایت بنزدیک شاه

که ای شاه آفاق گستر بعدل — اگر من نماندم تو مانی بفضل

چو بذل تو کردم جوانی خویش — بهنگام پیری مرانم ز پیش

غریبی که پر فتنه باشد سرش — میازار و بیرون کن از کشورش

تو گر خشم بروی نرانی رواست — که خود خوی بد دشمنش در قفاست

وگر پارسی باشدش زاد و بوم — بصنعاش مفرست و سقلاب و روم

هم آنجا امانش مده تا بچاشت — نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین — کز و مردم آیند بیرون چنین

عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش — از و بر نیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت ... بباید بر او ناظری برگماشت

ور او نیز درساخت با خاطرش ... ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گزار ... امین کز تو ترسد امینش مدار

بیفشان و بشمار عاقل نشین ... که از صد یکی را نبینی امین

دو همجنس دیرینه را هم قلم ... نباید فرستاد یکجا بهم

چه دانی که همدست گردند و یار ... یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم ... رود در میان کاروانی سلیم

یکی را که معزول کردی ز جاه ... چو چندی برآید ببخشش گناه

برآوردن کام امیدوار ... به از قید بندی شکستن هزار

نویسنده را گر ستون عمل ... بیفتد نبرد طناب امل

بفرمان بران بر شه دادگر ... پدروار خشم آورد بر پسر

گهش میزند تا شود دردناک ... گهی میکند آبش از دیده پاک

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر ... وگر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بهم در به است / چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو با خلق پاش

چو یاد آیدت عهد شاهان پیش / همین نقش بر خوان پس از عهد خویش

نیامد کس اندر جهان کو نماند / مگر آن کزو نام نیکی بماند

نمرد آنکه ماند پس از وی بجای / پل و خانی و خوان و مهمانسرای

هر آنکو نماند از پسش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار

وگر رفت و آثار خیرش نماند / نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواهی که نامت بود در جهان / مکن نام نیک بزرگان نهان

همین کام و ناز و طرب داشتند / بآخر برفتند و بگذاشتند

یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسم بد ماند ازو جاودان

بسمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید بغورش برس

گنهگار را عذر نسیان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده

گر آید گنهکاری اندر پناه / نه شرطست کشتن باول گناه

چو باری بگفتند و نشنید پند ❊ دگر گوشمالش بزندان و بند

وگر پند و بندش نیاید بکار ❊ درخت خبیث است بیخش برار

چو خشم آیدت بر گناه کسی ❊ تأمل کنش در عقوبت بسی

که سهلست لعل بدخشان شکست ❊ شکسته نشاید دگرباره بست

حکایت در تدبیر پادشاهان و تاخیر کردن در سیاست

ز دریای عمان برآمد کسی ❊ سفر کرده هامون و دریا بسی

عرب دیده و ترک و تاجیک و روم ❊ ز هر جنس در نفس پاکش علوم

جهان گشته و دانش اندوخته ❊ سفر کرده و صحبت آموخته

بهیکل قوی چون تناور درخت ❊ ولیکن فرو ماند بی برگ سخت

دو صد رقعه بالای هم دوخته ❊ ز حراق او در میان سوخته

بشهری درآمد ز دریا کنار ❊ بزرگی در آن ناحیت شهریار

که طبعی نکونامی اندیش داشت ❊ سر عجز بر پای درویش داشت

بشستند خدمتگزاران شاه ❊ سر و تن بحمامش از گرد راه

چو بر آستان ملک سر نهاد / نیایش کنان دست بر بر نهاد

نرفتم درین مملکت منزلی / کز آسیب آزرده دیدم دلی

ندیدم کسی سرگران از شراب / مگر هم خرابات دیدم خراب

ملک را همین ملک پیرایه بس / که راضی نگردد بآزار کس

سخن گفت و دامان گوهر فشاند / بنطقی که شاه آستین بر فشاند

پسند آمدش حسن گفتار مرد / بنزد خودش خواند و اکرام کرد

زرش داد و گوهر بشکر قدوم / بپرسیدش از گوهر و زاد و بوم

بگفت آنچه پرسیدش از سرگذشت / بقربت ز دیگر کسان در گذشت

ملک با دل خویشتن رای زد / که دستور ملک این چنینی سزد

ولیکن بتدریج تا انجمن / بسستی نخندند بر رای من

بعقلش بباید نخست آزمود / بقدر هنر پایگاهش فزود

برد بر دل از جور غم بارها / که نا آزموده کند کارها

چو قاضی بفکرت نویسد سجل / نگردد ز دستاربندان خجل

نظر کن چو سوفار داری بشست — نه آنگه که پرتاب کردی ز دست
چو یوسف کسی در صلاح و تمیز — به یکسال باید که گردد عزیز
بایام تا بر نیاید بسی — نشاید رسیدن بغور کسی
ز هر نوع اخلاق او کشف کرد — خردمند و پاکیزه دین بود مرد
نکو سیرتش دید و روشن قیاس — سخن سنج و مقدار مردم شناس
برای از بزرگان بهش دید و بیش — نشاندش بر بردست دستور خویش
چنان حکمت و معرفت کار بست — که در امر و نهیش درونی نخست
در آورد ملکی بزیر قلم — که زو بر وجودی نیامد الم
زبان همه حرفگیران ببست — که حرفی بدش بر نیامد ز دست
حسودی که یکجو خیانت ندید — بکارش نیامد چو گندم طپید
ز روشن دلش ملک پرتو گرفت — وزیر کهن را غم نو گرفت
ندید آن خردمند را رخنهٔ — که در وی تواند زدن طعنهٔ
امین و بد اندیش طشتند و مور — نشاید در و رخنه کردن بزور

ملک را دو خورشید طلعت غلام
بسر بر کمر بسته بودی مدام

دو پاکیزه پیکر چو حور و پری
چو خورشید و ماه از سه دیگر بری

دو صورت که گفتی یکی نیست بیش
نموده در آئینه همتای خویش

سخنهای دانای شیرین سخن
گرفت اندران هر دو شمشاد بن

چو دیدند کاوصاف خلقش نکوست
بطبعش هواخواه گشتند و دوست

درو هم اثر کرد میل بشر
نه میلی چو کوتاه بینان بشر

از آسایش آنگه خبر داشتی
که در روی ایشان نظر داشتی

چو خواهی که قدرت بماند بلند
دل ای خواجه در ساده رویان مبند

وگر خود نباشد غرض در میان
حذر کن که دارد بهیبت زیان

وزیر اندرین شمه راه برد
بخبث این حکایت بر شاه برد

که این را ندانم چه خوانند و کیست
نخواهد بسامان درین ملک زیست

شنیدم که با بندگانش سرست
خیانت پسندست و شهوت پرست

سفرکردگان لاابالی زیند
که پرورده ملک و دولت نیند

نشاید چنین خیره روی تباه | که بدنامی آرد در ایوان شاه

مگر نعمت شه فرامش کنم | که بینم تباهی و خامش کنم

به پندار نتوان سخن گفت زود | نگفتم ترا تا یقینم نبود

ز فرمانبرانم کسی گوش داشت | کز ایشان دو یک تن در آغوش داشت

من این گفتم اکنون ملک راست رای | چنان کازمودم تو نیز آزمای

بنا خوبتر صورتی شرح داد | که بد مرد را نیک روزی مباد

بداندیش برخورده چون دست یافت | درون بزرگان به آتش بتافت

بجز ده توان آتش افروختن | پس آنگه درخت کهن سوختن

ملک را چنان گرم کرد این خبر | که جوششش برآمد چو منجل بسر

غضب دست در خون درویش داشت | ولیکن سکون دست در پیش داشت

که پرورده کشتن نه مردی بود | ستم در پی داد سردی بود

میازار پرورده خویشتن | چو تیر تو دارد به تیرش مزن

به نعمت نبایست پروردنش | چو خواهی به بیداد خون خوردنش

ابیات

از و تا هنرها یقینت نشد ... در ایوان شاهی قرینت نشد

کنون تا یقینت نگردد گناه ... بگفتار دشمن گزندش مخواه

ملک در دل این راز پوشیده داشت ... که قول حکیمان نیوشیده داشت

دلست ای خردمند زندان راز ... چو گفتی نشاید بزنجیر باز

نظر کرد پوشیده در کار مرد ... خلل دیده در رای هشیار مرد

که ناگه نظر زی یکی بنده کرد ... پری چهره در زیر لب خنده کرد

دو کس را که باهم بود جان و هوش ... حکایت کنانند و ایشان خموش

تو دانی که صاحب نظر زیر زیر ... نگردد چو مستسقی از دجله سیر

ملک را گمان بدی راست شد ... بسودا ابرو خشمگین خواست شد

هم از حسن تدبیر و رای تمام ... باهستگی گفتش ای نیکنام

ترا من خردمند پنداشتم ... بر اسرار ملکت امین داشتم

گمان بردمت زیرک و هوشمند ... ندانستمت خیره و ناپسند

چنین مرتفع پایه جای تو نیست ... گناه از من آمد خطای تو نیست

که چون بد گهر پرورم لاجرم / خیانت روا داردم در حرم

برآورد سر مرد بسیار دان / چنین گفت با خسرو کاردان

مرا چون بود دامن از جرم پاک / نیاید ز خبث بداندیش باک

بخاطر برم هرگز این ظن نرفت / ندانم که گفت آنچه بر من نرفت

شهنشه برآشفت کاینک وزیر / تعلّل مپندیش و حجت مگیر

تبسّم کنان دست بر لب گرفت / کزو هرچه گوید نیاید شگفت

حسودی که بیند بجای خودم / کجا بر زبان آورد جز بدم

من آن ساعت انگاشتم دشمنش / که بنشاند شه زیردست منش

چو سلطان فضیلت نهد بر ویم / نداند که دشمن بود در پیم

مرا تا قیامت نگیرد بدوست / چو بیند که در عزّ من ذلّ اوست

برینت بگویم حدیثی درست / اگر گوش با بنده داری نخست

مثل

مر ابلیس را دید شخصی بخواب / بقامت صنوبر برو آفتاب

نظر کرد و گفت ای نظیر قمر　　ندارند خلق از جمالت خبر

ترا سهمگین روی پنداشتند　　بگرمابه در زشت بنگاشتند

بخندید و گفت آن نه شکل منست　　ولیکن قلم در کف دشمن است

برانداختم بیخشان از بهشت　　کنونم بکین می‌نگارند زشت

مرا همچنین نام نیکست لیک　　ز علت نشاید بداندیش نیک

وزیری که جاه من آبش بریخت　　بفرسنگ باید ز مکرش گریخت

ولیکن نیندیشم از خشم شاه　　دلاور بود در سخن بیگناه

چو حرفم برآید درست از قلم　　مرا از همه حرف‌گیران چه غم

نیاورده عامل غش اندر میان　　نیندیشد از رفع دیوانیان

اگر محتسب گردد آنرا غم است　　که سنگ ترازوی بارش کم است

ملک در سخن گفتنش خیره ماند　　سر دست فرماندهی برفشاند

که مجرم بزرق و زبان آوری　　ز جرمی که دارد نگردد بری

ز خصمت همانا که نشنیده‌ام　　نه آخر بچشم خودت دیده‌ام

ابیات

گزین زمرهٔ خلق دربارگاه — نمی باشدت جز در ایشان نگاه

بخندید مرد سخنگوی و گفت — حق است این سخن حق نشاید نهفت

درین نکته هست اگر بشنوی — که حکمت روان باد و دولت قوی

نه بینند که درویش بی دستگاه — بحسرت کند در توانگر نگاه

مرا دستگاه جوانی برفت — بلهو و لعب زندگانی برفت

ز دیدار ایشان ندارم شکیب — که سرمایه داران حسن اند و زیب

مرا همچنین چهره گلفام بود — بلورین تنم از خوبی اندام بود

درین غایتم رشته باید کفن — که مویم چو پنبه است و دوکم بدن

مرا همچنین جعد شبرنگ بود — قبا در بر از نازکی تنگ بود

دو رسته درم در دهان داشت جای — چو دیواری از خشت سیمین بپای

کنونم نگه کن بوقت سخن — بیفتاد یک یک چو جسر کهن

در ایشان بحسرت چرا ننگرم — که عمر تلف کرده یاد آورم

برفت از من آن روزهای عزیز — بپایان رسد ناگه این روز نیز

چو دانشور این در معنی بسفت
بگفت آن کزان به محالست گفت

در ارکان دولت نگه کرد شاه
گزین خوبتر لفظ و معنی مخواه

کسی را نظر سوی شاهد رواست
که داند بدین شاهدی عذر خواست

بعقل ار نه آهستگی کردمی
بگفتار خصمش بیازردمی

به تندی سبک دست بردن بتیغ
بدندان برد پشت دست دریغ

ز صاحب غرض تا سخن نشنوی
که گر کار بندی پشیمان شوی

نکو نام را جاه و تشریف و مال
بیفزود و بدگوی را گوشمال

به تدبیر دستور دانشورش
به نیکی بشد نام در کشورش

بعدل و کرم سالها ملک راند
برفت و نکونامی از وی بماند

چنین پادشاهان که دین پرورند
ببازوی دین گوی دولت برند

از آنان نه بینم درین عهد کس
وگر هست بوبکر سعد است و بس

خدیو خردمند فرخ نهاد
که شاخ امیدش برومند باد

بهشتی درختی تو ای پادشاه
که افگنده سایه یکساله راه

۱۵ ای درخت طوبی که سایهٔ عدل و انصاف تو تا راه یک ساله رسیده است ۱۲ فر

طمع بود در بخت نیک اخترم
که بال همای افگند بر سرم

خرد گفت دولت نه بخشد خدای
گر اقبال خواهی درین سایه آی

خدایا برحمت نظر کرده
که این سایه بر خلق گسترده

دعاگوی این دولتم بنده وار
خدایا تو این سایه پاینده دار

صوابست پیش از کشش بند کرد
که نتوان سر کشته پیوند کرد

خداوند فرمان و رای و شکوه
ز غوغای مردم نگردد ستوه

سر پر غرور از تحمّل تهی
حرامش بود تاج شاهنشهی

نگویم چو جنگ آوری پای دار
چو خشم آیدت عقل بر جای دار

تحمّل کند هر کرا عقل هست
نه عقلی که خشمش کند زیر دست

چو لشکر برون تاخت خشم از کمین
نه انصاف ماند نه تقوی نه دین

ندیدم چنین دیو زیر فلک
کزو می گریزند چندین ملک

گفتار

نه بی حکم شرع آب خوردن خطاست
وگر خون بفتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر داری اندر تبارش کسان / بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مرد ستمکاره را / چه تاوان زن و طفل بیچاره را

تنت زورمندست و لشکر گران / ولیکن در اقلیم دشمن مران

که وی بر حصاری گریزد بلند / رسد کشوری بی گنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان / که ممکن بود بی گنه در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد / بمالش خساست بود دستبرد

کزان پس که بروی بگریند زار / بهم بازگویند خویش و تبار

که مسکین در اقلیم غربت بمرد / متاعی کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش ازان طفلک بی پدر / وز آه دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوی پنجاه سال / که یک نام زشتش کند پایمال

پسندیده کاران جاوید نام / تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق گر سربسر پادشاست / چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تهی دستی آزاد مرد	ز پهلوی مسکین شکم پُر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر	قبا داشتی هر دو رو آستر
یکی گفتش ای خسرو نیک روز	قبائی ز دیبای چینی بدوز
بگفت اینقدر ستر و آسایش است	وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن میستانم خراج	که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حلّه در تن کنم	بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست	ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزاین پُر از بهر لشکر بود	نه از بهر آئین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه	ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد	ملک باج و ده یک چرا میخورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج	چه اقبال بینی دران تخت و تاج
مروّت نباشد بر افتاده زور	برد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیّت درختست اگر پروری
بکامِ دلِ دوستان برخوری

به بی رحمی از بیخ بارش مکن
که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان برخورند از جوانی و بخت
که بر زیردستان نگیرند سخت

اگر زیردستی درآید ز پای
حذر کن ز نالیدنش بر خدای

چو شاید گرفتن بنرمی دیار
به پیکار خون از مشامی میار

به مردی که ملک سراسر زمین
نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرّخ سرشت
بسر چشمهٔ بر بسنگی نوشت

بدین چشمه چون ما بسی دم زدند
برفتند چون چشم برهم زدند

گرفتیم عالم بمردی و زور
ولیکن نبردیم با خود بگور

چو بر دشمنی باشدت دسترس
مرنجانش کو را همین غصّه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت
به از خون او کشته در گردنت

حکایت

باب اول

شنیدم که دارای فرخ تبار ز لشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش گله بانی بپیش شهنشه برآورد تغلق زکیش

بصحرا در از دشمنان وار باک که در خانه باشد گل از خار پاک

برآورد چوپان بدل خروش که دشمن نیم در هلاکم مکوش

من آنم که اسپان شه پرورم بخدمت درین مرغزار آورم

ملک را دل رفته آمد بجای بخندید و گفت ای نکوهیده رای

ترا یاوری کرد فرخ سروش وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبان مرعی بخندید و گفت نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رای نکوست که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیده ز خیل و چراگاه پرسیده

کنونت بمهر آمدم پیش باز نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل است و رای | تو هم گله خویش داری بپای

دران دار ملک از خلل غم بود | که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه | بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش | اگر دادخواهی برارد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست | که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید | که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن | چو تیغی بدست است فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به | نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی | طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردنکشی در عراق | که میگفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار | پس امید بر در نشینان برار

دل دردمندان برآور ز بند | که هرگز نباشد دولت دردمند
پریشانی خاطر دادخواه | براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز | غریب از برون گو بگرما بسوز
ستاننده داد آنکس خداست | که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز | حکایت کند ز ابن عبدالعزیز
که بودش نگینی بر انگشتری | فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز | دری بود در روشنائی چو روز
قضا را درآمد یکی خشک سال | که شد بدر سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام و قوت ندید | خود آسوده بودن مروت ندید
چو بیند کسی زهر در کام خلق | کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود بفروختندش بسیم | که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد | بدرویش و مسکین و محتاج داد

بریدند بروی ملامت کنان ‏ ‏ ‏ ‏ که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که میگفت و باران دمع ‏ ‏ ‏ ‏ بعارض فرو میدویدش چو شمع

که زشت است پیرایه بر شهریار ‏ ‏ ‏ ‏ دل شهری از ناتوانی فگار

مرا شاید انگشتری بی نگین ‏ ‏ ‏ ‏ نشاید دل خلقی اندوهگین

خنک آنکه آسایش مرد و زن ‏ ‏ ‏ ‏ گزیند بر آسایش خویشتن

نکردند رغبت هنرپروران ‏ ‏ ‏ ‏ بشادی خویش از غم دیگران

اگر خوش بخسپد ملک بر سریر ‏ ‏ ‏ ‏ نه پندارم آسوده خسپد فقیر

وگر زنده دارد شب دیر باز ‏ ‏ ‏ ‏ بخسپند مردم بآرام و ناز

بحمد الله این سیرت و راه راست ‏ ‏ ‏ ‏ اتابک ابوبکر بن سعد راست

کس از فتنه در پارس دیگر نشان ‏ ‏ ‏ ‏ نبیند مگر قامت مهوشان

یکی پنج بیتم خوش آمد بگوش ‏ ‏ ‏ ‏ که در مجلسی می سرودند دوش

قول

مرا راحت از زندگی دوش بود ‏ ‏ ‏ ‏ که آن ماه رویم در آغوش بود

مرا او را چو دیدم سر از خواب مست / بدو گفتم ای سرو پیش تو پست

دمی نرگس از خواب نوشین بشوی / چو گلبن بخند و چو بلبل بگوی

چه میخسپی ای فتنهٔ روزگار / بیا و زمی لعل دوشین بیار

نگه کرد شوریده از خواب و گفت / مرا فتنه خوانی و گوئی مخفت

در ایام سلطان روشن نفس / نبیند دگر فتنه بیدار کس

حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست / که چون تکله بر تخت زنگی نشست

بدورانش از کس نیازرد کس / سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکره بصاحبدلی / که عمرم بسر رفت بیحاصلی

چو می بگذرد ملک و جاه و سریر / نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم بکنج عبادت نشست / که دریابم این پنج روزی که هست

چو بشنید دانای روشن نفس / بتندی بر آشفت کای تکله بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست / به تسبیح و سجاده و دلق نیست

خلق خدا از خلاق بتحصیل خلوص نیت قلب و پرهیز از ریا و کبر ۱۲ اس

تو بر تخت سلطانیِ خویش باش
باخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار
ز طامات و دعوی زبان بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم
که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند
چنین خرقه زیر قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم
بر نیکمردی ز اهل علوم

که پایابم از دست دشمن نماند
جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من
پس از من بود سرورِ انجمن

کنون دشمنِ بدگهر دست یافت
سرِ دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم
که از غم بفرسود جان و تنم

برآشفت دانا که این گریه چیست
برین عقل و همت بباید گریست

ولایت چه باشد غم خویش خور
که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا اینقدر تا بمانی بس است
چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمند است اگر بی خرد — غم او مخور کو غم خود خورد
مشقت نیرزد جهان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
تو تدبیر خود کن که آن پر خرد — که بعد از تو باشد غم خود خورد
بدین پنج روز اقامت مناز — باندیشه تدبیر رفتن بساز
کرا دانی از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
که در تخت و ملکش نیاید زوال — نماند بجز ملک ایزد تعال
کرا جاودان ماندن امید نیست — که گیتی همین جای جاوید نیست
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال — پس از وی بچندی شود پایمال
وزان کس که خیری بماند روان — دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگی کزو نام نیکو بماند — توان گفت با اهل دل کو بماند
الا تا درخت کرم پروری — که بیشک بر کامرانی خوری
کرم کن که فردا که دیوان نهند — منازل بمقدار احسان دهند
یکی را که سعی قدم بیشتر — بدرگاه حق منزلت بیشتر

یکی باز پس خائن و شرمسار
بپوشد همی مرد ناکرده کار

بهل تا بدندان برد پشت دست
تنوری چنین گرم نان درنبست

بدانی گه غله برداشتن
که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدادوست نامی درقصای شام
گرفت ازجهان کنج غاری مقام

بصبرش در آن کنج تاریک جای
بگنج قناعت فرو رفته پای

بزرگان نهادند سر بر درش
که در می نیاید بدرها سرش

تمنا کند عارف پاکباز
بدریوزه از خویشتن ترک آز

چه هر ساعتش نفس گوید بده
بخواری بگرداندش ده بده

در آن مرزکین پیر هشیار بود
یکی مرزبان ستمگار بود

که هر ناتوان را که دریافتی
بسرپنجگی پنجه برتافتی

جهان سوز و بی رحمت و خیره کش
زتلخیش روی جهانی ترش

گروهی برفتند زان ظلم و عار
ببردند نام بدش در دیار

گروهی بمانند مسکین و ریش — پس چرخه نفرین گرفتند پیش

بد ظلم جائیکه گردد دراز — نبینی لب مردم از خنده باز

بدیدار شیخ آمدی گاه گاه — خدادوست در روی نکردی نگاه

ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روی سخت

مرا با تو دانی سر دوستی است — ترا دشمنی با من از بهر چیست

گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم

نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی

شنید این سخن عابد هوشیار — برآشفت و گفت ای ملک هوشدار

وجودت پریشانی خلق از وست — ندارم پریشانی خلق دوست

تو با دوستداران من دشمنی — نه پندارمت دوستدار منی

گر افتد همی دوستی با منت — مگر آنکه دارد خدا دشمنت

خدادوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست

عجب دارم از خواب آن سنگدل — که شهری بخسپند از و تنگدل

الا گر هنر داری و عقل و هوش | بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان
که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ
که گر دست یابد بر آید بهیچ

مبر گفتمت پای مردم ز جای
که عاجز شوی گر در آئی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج
خزینه تهی به که مردم برنج

مینداز در پای کار کسی
که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی
که روزی تواناتر از وی شوی

بهمت بر آر از ستیزنده شور
که بازوی همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند
که دندان ظالم بخواهند کند

ببانگ دهل خواجه بیدار گشت
چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش
نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی
چو افتاده بینی چرا بایستی

بر نیت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع و نخیل

بخوشید سرچشمهای قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم

نبودی بجز آه بیوه زنی — اگر بر شدی دودی از روزنی

چو درویش بی برگ دیدم درخت — قوی بازوان سست و درمانده سخت

نه در کوه سبزی نه در باغ شخ — ملخ بوستان خورده مردم ملخ

در آن حال پیش آمدم دوستی — ازو مانده بر استخوان پوستی

شگفت آمدم کو قوی حال بود — خداوند جاه و زر و مال بود

بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی — چه درماندگی پیشت آمد بگوی

بغرید بر من که عقلت کجاست — چو دانی و پرسی سؤالت خطاست

نه بینی که سختی بغایت رسید — مشقت بحدّ نهایت رسید

نه باران همی بارد از آسمان ‌‌ ‌ نه بر میرود دود فریادخوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست ‌ ‌ کشد زهر جائی که تریاک نیست

گر از نیستی دیگری شد هلاک ‌ ‌ ترا هست بط را ز طوفان چه باک

نگه کرد رنجیده در من فقیه ‌ ‌ نگه کردن عالم اندر سفیه

که مرد ارچه بر ساحلست ای رفیق ‌ ‌ نیاساید و دوستانش غریق

من از بینوائی نیم روی زرد ‌ ‌ غم بینوایان دلم خسته کرد

نخواهم که بیند خردمند ریش ‌ ‌ نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمد الله ارچه ز ریش ایمنم ‌ ‌ چو ریشی ببینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آن تندرست ‌ ‌ که باشد به پهلوی بیمار سست

چو بینم که درویش مسکین نخورد ‌ ‌ بکام اندرم لقمه زهرست و درد

یکی را بزندان بری دوستان ‌ ‌ کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی برفروخت ‌ ‌ شنیدم که بغداد نیمی بسوخت

یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود
جهان دیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار — اگرچه سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون میخورد — چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرست است رنجور دار — که می پیچد از غصه رنجور دار
تنگدل چو یاران بمنزل رسند — نخسپند که واماندگان از پسند
دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است
همینت پسند است اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار ۲

خبرداری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشاهی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند

خطا بین که بر دست ظالم برفت | جهان ماند و او با مظالم برفت

خنک روز محشر تن دادگر | که در سایهٔ عرش دارد مقر

بقومیکه نیکی پسندد خدای | دهد خسروی عادل نیکرای

چو خواهد که ویران شود عالمی | کند ملک در پنجهٔ ظالمی

سگالند ازو نیکمردان حذر | که خشم خدای است بیدادگر

بزرگی ازو دان و منت شناس | که زایل شود نعمت ناسپاس

نه خود خوانده در کتاب مجید | که در شکر نعمت شود بر مزید

اگر شکر کردی برین ملک و مال | بمالی و ملکی رسی بی زوال

وگر جور در پادشاهی کنی | پس از پادشاهی گدائی کنی

حرامست بر پادشه خواب خوش | چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک خردله | که سلطان شبانست و عامی گله

چو پرخاش بینند و بیداد ازو | شبان نیست گرگست فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد | که با زیردستان جفا پیشه کرد

نخواهی که نفرین کنند از پست | نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر | برادر دو بودند از یک پدر

سپهدار و گردنکش و پیل تن | نکوروی و دانا و شمشیرزن

پدر هر دو را سهمگین مرد یافت | طلبگار جولان و ناورد یافت

برفت آن زمین را دو قسمت نهاد | بهر یک پسر زان نصیبی بداد

مبادا که بر یکدگر سر کشند | به پیکار شمشیر کین برکشند

پدر بعد از آن روزگاری شمرد | بجان آفرین جان شیرین سپرد

اجل بگسلانیدش طناب امل | وفاتش فرو بست دست عمل

مقرر شد آن مملکت بر دو شاه | که بیحد و مر بود گنج و سپاه

بحکم نظر در به افتاده خویش | گرفتند هر یک یکی راه پیش

یکی عدل تا نام نیکو برد | یکی ظلم تا مال گرد آورد

یکی عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش کرد

بنا کرد

بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزائن تهی کرد و پر کرد جیش | چنان کز خلایق بهنگام عیش

بگردون شدی بانگ شادی چو رعد | چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد | که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودک نامجوی | پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملازم بدلداری خاص و عام | ثناگوی حق بامدادان و شام

در آن ملک قارون برفتی دلیر | که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد بر ایام او بر دلی | بگویم که خاری که برگ گلی

سر آمد بتایید ملک از سران | نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج | بیفزود بر مرد دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان | بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواه درویش بود | حقیقت که او دشمن خویش بود

بامید بیشی نداد و نخورد | خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی / پراگنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر / که ظلم است در بوم آن بی‌هنر
بریدند از آنجا خرید و فروخت / زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت / بناکام دشمن بر او دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند / سم اسب دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت / خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا / که باشد دعای بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کن / نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
چه گفتند نیکان بر آن نیک‌مرد / تو بر خور که بیدادگر برنخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست / که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می‌برید / خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می‌کند / نه با من که با نفس خود میکند

نصیحت نجات است اگر بشنوی ‌‌‌‌— ضعیفان میفگن بکتف قوی

که فردا بداور برد خسروی — گدائی که پیشت نیرزد جوی

چو خواهی که فردا بوی مهتری — مکن دشمن خویشتن کهتری

که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بکین آن گدا دامنت

مکن پنجه از ناتوانان بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشت است در چشم آزادگان — بیفتادن از دست افتادگان

بزرگان روشندل نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت

بدنباله راستان کج مرو — وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویش راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست — که ایمن تر از ملک درویش نیست

سبکبار مردم سبکتر روند — حق اینست و صاحبدلان بشنوند

تهیدست تشویش نانی خورد — ملک هم بقدر جهانی خورد

گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسپد که سلطان شام

غم و شادمانی بسر میرود ... بمرگ این دو از سر بدر میرود

چه آن را که بر سر نهادند تاج ... چه آنرا که بر گردن آمد خراج

اگر سر فرازی بکیوان برست ... وگر تنگدستی بزندان درست

در آمد مکاجل بر سر هر دو تاخت ... نمی شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در دجله ... سخن گفت با عابدی کله

که من فرّ فرماندهی داشتم ... بسر بر کلاه مهی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق ... گرفتم ببازوی دولت عراق

طمع کرده بودم که کرمان خورم ... که ناگه بخوردند کرمان سرم

بکن پنبه غفلت از گوش هوش ... که از مردگان پندت آید بگوش

نصیحت در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش ... نورزد کسی بد که نیک آیدش

شرانگیز هم در سر شر رود ... چو کژدم که با خانه کمتر رود

اگر نفع کس در نهاد تو نیست
چنین جوهر و سنگ خارا یکی است

غلط گفتم ای یار شایسته خوی
که نفع است در آهن و سنگ و روی

چنین آدمی مرده به ننگ را
که بروی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمی زاده از دد به است
که دد ز آدمی زادهٔ بد به است

به است از دد انسان صاحب خرد
نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان نداند بجز خورد و خواب
کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگون بخت بی راه رو
پیاده برد زو برفتن گرو

کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت
کزو خرمن کام دل برداشت

نه هرگز شنیدیم در عمر خویش
که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گریزی بچاهی در افتاده بود
که از هول او شیر نر ماده بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید
بیفتاد و عاجز تر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت
یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس — که میخواهی امروز فریادرس

همه تخم نیکو دمی کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمی — که دلها ز ریشت بنالد همی

تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه

دو کس چه کنند از پی خاص و عام — یکی نیک محضر دگر زشت نام

یکی تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی بوقت درو

درخت زقوم ار بجان پروری — مپندار هرگز کزو به خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و ریگش بریز

چو حجت نماند جفا جوی را | به پرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای | عجب ماند سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست | بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار | که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک | که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار | بکن دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی بدو تکیه دارند و پشت | روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن | ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی | که بر خاندانها پسندی بدی
پسندارود لها بداغ توریش | که روز پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس | ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی | برآرد ز سوز جگر یاربی
بسوزا چنان بروی افشاند دست | که حجاج را دست حجت ببست

نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید ‌‌ بر پاک ناید ز تخم پلید

مدر پرده کس بهنگام جنگ ‌‌ که باشد ترا نیز در پرده ننگ

مزن بانگ بر شیرمردان درشت ‌‌ چو با کودکان بر نیائی بمشت

شنیدم که نشنید و خونش بریخت ‌‌ ز فرمان داور که داند گریخت

بزرگی در آن فکرت آنشب نخفت ‌‌ بخواب اندرون دید درویش و گفت

دمی بیش بر من سیاست نراند ‌‌ عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند میداد فرزند را ‌‌ نگهدار پند خردمند را

مکن جور بر خردگان ای پسر ‌‌ که یک روزت افتد بزرگی بسر

نمی ترسی ای کودک کم خرد ‌‌ که روزی پلنگیت برهم درد

بخردی درم زور سرپنجه بود ‌‌ دل زیردستان ز من رنجه بود

بخوردم یکی مشت زورآوران ‌‌ نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم / حرامست بر چشم سالار قوم

غم زیردستان بخور زینهار / بترس از زبردستی روزگار

نصیحت که خالی بود از غرض / چو داروی تلخست دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک / که بیماری رشته کردش چو دوک

چنانش در انداخت ضعف جسد / که میبرد بر کهتریشان حسد

که شاه ارچه بر عرصه نام آورست / چو ضعف آمد از بیذقی کمترست

ندیمی زمین ملک بوسه داد / که عمر خداوند جاوید باد

درین شهر مردی مبارکدمست / که از پارسایان چنوئی کم است

نبردند پیشش مهمات کس / که مقصود حاصل نشد در نفس

بخوان تا بخواند دعائی برین / که رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خدم / بخواندند پیر مبارک قدم

بگفتا دعائی کن ای هوشمند / که در رشته چون سوزنم پای بند

باب اول

شنید این سخن پیر خم بوده پشت — بتندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر — به بخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند — اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی — کجا بینی از خلق آسایشی
ببایدت عذر خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعای ویت — دعای ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم — ز خشم و خجالت برآمد بهم
برنجید و پس با دل خویش گفت — چه رنجم حق است اینکه درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود — بفرمانش آزاد کردند زود
جهان دیده بعد از دو رکعت نماز — بداور برآورد دست نیاز
که ای بر فرازنده آسمان — بجنگش گرفتی بصلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست — که رنجور افتاده بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید — چو طاوس چون رشته در پا ندید

بفرمود و گنجینهٔ گوهرش	فشاندند در پای و زیر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت	از آنجمله دامن بیفشاند و گفت
مرو با سر رشته بار دگر	مبادا که دیگر کند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای	که یکبار دیگر بلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راست است	نه هر باری افتاده برخاست است

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست	ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام	سریر سلیمان علیه السلام
باخر ندیدی که بر باد رفت	خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسی زین میان گوی دولت ربود	که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند	نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل	سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز
چو خور زرد شد پس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت
که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال
بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب
شنیدند و میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود
چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش
برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رائی که بخشید و خورد
جهان از پی خویشتن گرد کرد

درین کوش تا با تو ماند مقیم
که هر چه از تو ماند دریغ است و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز
یکی دست کوتاه و دیگر دراز

در آندم ترا مینماید بدست
که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم کن دراز
دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست جاری بکن
دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور
که سر برنداری ز بالین گور

حکایت

حکایت

قزل ارسلان قلعه‌ای سخت داشت ... که گردن به الوند بر می‌فراشت

نه اندیشه از کس نه حاجت به هیچ ... چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

چنان نادر افتاده در روضه‌ای ... که بر لاجوردی طبق بیضه‌ای

شنیدم که مردی مبارک حضور ... بنزدیک شاه آمد از راه دور

حقایق شناسی جهان دیده‌ای ... هنرمندی آفاق گردیده‌ای

بخندید کین قلعه خرم است ... ولیکن نپندارمش محکم است

نه پیش از تو گردنکشان داشتند ... دمی چند بودند و بگذاشتند

نه بعد از تو شاهان دیگر برند ... درخت امید ترا برخورند

ز دوران ملک پدر یاد کن ... دل از بند اندیشه آزاد کن

چنان روزگارش بکنجی نشاند ... که بر یک پشیزش تصرف نماند

چو نومید ماند از همه چیز و کس ... امیدش بفضل خدا ماند و بس

بر مرد هشیار دنیا خس است ... که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریده‌ای در عجم / بکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت / ترا چون میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری / نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد / پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه / نه جای نشستن نه آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار / چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب / پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار / سبک سیر بدعهد ناپایدار
چو دیرینه روزی سر آورد عهد / جوان دولتی سر بر آرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه‌ایست / چو مطرب که هر روز در خانه‌ایست
نه لایق بود عیش با دلبری / که هر بامدادش بود شوهری

نکوئی کن امسال چون ده تراست | که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در حد غور | گرفتی خر روستائی بزور
خران زیر بار گران بی علف | بروزی دو مسکین شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار | نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خود پرست | کند بول و خاشاک بر بام پست
شنیدم که باری بعزم شکار | برون رفت بیدادگر شهریار
پیاپی بدنبال صیدی براند | شبش درگرفت از حشم دور ماند
به تنها ندانست روی و رهی | بینداخت ناکام شب در دهی
خری دید پوینده کارگر | توانا و زور آور و باربر
یکی مرد گرد استخوانی بدست | چنانش بزد کاستخوان می شکست
شهنشه برآشفت و گفت ای جوان | ز حد رفت جورت برین بیزبان
چو زور آوری خود نمائی مکن | برافتاده زور آزمائی مکن

پسندش نیامد فرومایه قول | یکی بانگ بر پادشه زد بهول

که بیهوده نگرفتم این کار پیش | برو چون ندانی پس کار خویش

بسا کس که پیش تو معذور نیست | چو وا بینی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد از وی خطاب | بگفتا بیا تا چه بینی صواب

که پندارم از عقل بیگانهٔ | نه هستی همانا که دیوانهٔ

بخندید کای ترک نادان خموش | مگر حال خضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست | چرا کشتی ناتوانان شکست

جهان جوی گفت ای ستمگاره مرد | چه دانی که خضر آن برای چه کرد

در آن بحر مردی جفا پیشه بود | که دلها از او بحر اندیشه بود

جزائر ز کردار او پرخروش | جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آنرا ز بهر مصالح شکست | که سالا ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست | از آن به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر | که پس حق بدست من است ای امیر

نه از جهل می‌بشکنم پای خر — که از جور سلطان بیدادگر
خر اینجا که لنگ و تیمارکش — از آن به که پیش ملک بارکش
تو آنرا نگوئی که کشتی گرفت — که چون تا ابد نام زشتی گرفت
تفو بر چنان ملک و دولت که راند — که شنعت بر او تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تن خویش کرد — نه بر زیردستان درویش کرد
که فردا در آن محفل نام و ننگ — بگیرد دگر پای آن و ریشش بچنگ
نهد بار او زار بر گردنش — نیارد سر از عار برگردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد — در آن روز بار خران چون کشد
گر انصاف پرسی بداختر کس است — که در راحتش رنج دیگر کس است
همین نحس بروزش تنعم بود — که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نخیزد به آن مرده دل — که خسپند از و مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — به پشت اسپ و سر بر کنار زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب یزک تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند

بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه | پیاده دویدند یکسر سپاه

بخدمت نهادند سر بر زمین | چو دریا شد از موج لشکر زمین

بزرگان نشستند و خوان خواستند | بخوردند و مجلس بیاراستند

چو شور و طرب در نهاد آمدش | ز دهقان دوشینه یاد آمدش

بفرمود و جستند و بستند سخت | بخواری فگندند در پای تخت

سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز | ندانست بیچاره روی گریز

شمرد آندم از زندگی آخرش | بگفت آنچه گردید در خاطرش

نه بینی که چون کارد بر سر بود | قلم را زبانش روان تر بود

چو دانست کز خصم نتوان گریخت | بنا باکی او تیر ترکش بریخت

سر ناامیدی بر آورد و گفت | شب گور در ده محال است خفت

زنا مهربانی که در دور تست | همه عالم آوازهٔ جور تست

نه من کردم از دست جورت نفیر | که خلقی ز خلقی یکی گشته گیر

عجب گر زمنت بر دل آید درشت | بکش گر توانی همه خلق کشت

وگر سخت آمد نکوهش ز من | با نصاف بیخ نکوهش بکن

ترا چاره از ظلم برگشتن است | نه بیچاره بی گنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار

ندانم که چون خسپدت دیدگان | نخفته ز دستت ستمدیدگان

بدان کی ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن | پس چرخه نفرین کنان مرد و زن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش | ز سر مستی غفلت آمد بهوش

در آن ده که طالع نمودش بهی | دهی را به بخشید فرمانده‌ی

بیاموزی از عالمان عقل و خوی | نه چندانکه از جاهل عیب جوی

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست | هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یار تو اند | ملامت کنان دوستدار تو اند

ترش روی بهتر کند سرزنش | که یاران خوش طبع شیرین منش

ازین به نصیحت نگوید کست | وگر عاقلی یک اشارت بست

حکایت

چو دور خلافت بمأمون رسید | یکی ماه پیکر کنیزک خرید

بچهر آفتابی بتن گلبنی | بعقل خردمند بازی کنی

بخون عزیزان فرو برده چنگ | سر انگشتها کرده عناب رنگ

برابروی عابد فریبش خضاب | چو قوس قزح بود بر آفتاب

شب خلوت آن لعبت حور زاد | مگر تن در آغوش مأمون نداد

گرفت آتش خشم در وی عظیم | سرش خواست کردن چو جوزا دو نیم

بگفتا سر اینک به شمشیر تیز | بینداز و با من مکن خفت و خیز

بگفت از که بر دل گزند آمدت | چه خصلت ز من ناپسند آمدت

بگفت ار کشی ور شکافی سرم | ز بوی دهانت برنج اندرم

کشد تیر پیکار و تیغ ستم | بیکبار و بوی دهان دمبدم

شنید این سخن سرور نیک بخت بشورید و بر خود بپیچید سخت

دلش گرچه در حال ازو رنجه شد دوا کرد و خوشبوی چون غنچه شد

پری چهره را همنشین کرد و دوست که این عیب من گفت یار من اوست

بنزد من آنکس نکوخواه تست که گوید فلان خار در راه تست

بگمراه رفتن نکو میروی جفای تمام است و جور قوی

هر آنگه که عیبت نگویند پیش هنر دانی از جاهلی عیب خویش

مگو شهد شیرین شکر فائق است کسی را که سقمونیا لائق است

چه خوش گفت یکروز دارو فروش شفا بایدت داروی تلخ نوش

بپرویزن معرفت بیخته بشهد عبادت بر آمیخته

حکایت

شنیدم که از نیک مردی فقیر دل آزرده شد پادشاهی کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود زگردن کشی بر وی آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه که زور آزمای است بازوی شاه

زیاران یکی گفتش اندر نهفت
مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است
ز زندان نترسم که یکساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت
حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد
نداند که خواهد در این حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام
بگفتا بخسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست
غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم
نه گر سر بری در دل آید غمم

ترا گر سپاه است فرمان و گنج
مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم
بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل برین دولت پنج روز
تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند
به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند
چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسم بد آیین نهاد
که گویند لعنت بر آن کین نهاد

وگر سر برآید خداوند زور ... نه زیرش کند عاقبت خاک گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا ... که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقایق شناس ... ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی زبانی ندارم غمی ... که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوائی برم ور ستم ... گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت ... گرت نیک روزی بود خاتمت

حکایت

یکی مشت زن بخت روزی نداشت ... نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت ... که روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار ... دلش محنت آلوده تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش ... گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق ... فرو میشدی آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستی ... که کس دید ازین صعبتر زیستی

کسان شهد نوشند و مرغ و بره ‌ ‌ ‌ ‌ مرا روی نان می نه بیند تره

گر انصاف پرسی نه نیکوست این ‌ ‌ ‌ ‌ برهنه من و گربه را پوستین

دریغ ار فلک شیوه ساختی ‌ ‌ ‌ ‌ که گنجی بدست من انداختی

مگر روزگاری هوس راندمی ‌ ‌ ‌ ‌ ز خود گرد محنت بیفشاندمی

شنیدم که روزی مُنی بکافت ‌ ‌ ‌ ‌ عظام زنخدان پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته ‌ ‌ ‌ ‌ گهرهای دندان فرو ریخته

دهانش بیزبان پند میگفت و راز ‌ ‌ ‌ ‌ که ای خواجه بانی مرادی بساز

نه اینست حال دهن زیر گل ‌ ‌ ‌ ‌ شکر خورده انگار یا خون دل

غم از گردش روزگاران مدار ‌ ‌ ‌ ‌ که بیجا بگردد بسی روزگار

همان لحظه کین خاطرش روی داد ‌ ‌ ‌ ‌ غم از خاطرش رخت یکسو نهاد

که ای نفس بیرای و تدبیر و هش ‌ ‌ ‌ ‌ بکش بار تیمار و خود را مکش

اگر بنده بار بر سر برد ‌ ‌ ‌ ‌ و گر سر باوج فلک بر پرد

در آندم که حالش دگرگون شود ‌ ‌ ‌ ‌ بمرگ از سرش هر دو بیرون شود

غم و شادمانی نماند ولیک ... جزای عمل ماند و نام نیک

کرم پایه دارد نه دیهیم و تخت ... بده کز تو این ماند ای نیکبخت

مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم ... که پیش از تو بودست و بعد از تو هم

زرافشان چو دنیا بخواهی گذاشت ... که سعدی در افشاند گر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفا گستری ... که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام ... شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان ازو در بلا ... بشب دست پاکان ازو بر دعا

گروهی بر شیخ آن روزگار ... ز دست ستمگر گرستند زار

که ای پیر دانای فرخنده رای ... بگو این جوان را بترس از خدای

بگفتا دریغ آیدم نام دوست ... که هر کس نه در خورد پیغام اوست

کسی را که بینی ز حق بر کران ... منه با وی ای خواجه حق در میان

حقت گفتم ای خسرو نیکرای ... توان گفت حق پیش مرد خدای

بر مرد نادان نه ریزم علوم — که ضایع کنم تخم در شوره بوم

چو دروی نگیرد عدو داندم — برنجد بجان و برنجاندم

ترا عادت ای پادشه حق رویست — دل مرد حق گوی ازینجا قویست

نگین خصلتی دارد ای نیک بخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزد است و من پاسبان

تو هم پاسبانی بانصاف وداد — که حفظ خدا پاسبان تو باد

ترا نیست منت ز روی قیاس — خداوند را فضل و منت سپاس

که در کار خیرت بخدمت بداشت — نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی بخشش نه هر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت — خدا در تو خوی بهشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایه مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب — عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا بر آید بتدبیر کار ... مُدارای دشمن به از کارزار

چو نتوان عدو را بقوت شکست ... بباید بنعمت در فتنه بست

گر اندیشه داری ز دشمن گزند ... بتعویذ احسان زبانش ببند

عدو را بجای خسک زر بریز ... که احسان کند کُند دندان تیز

بتدبیر شاید جهان خورد و لوش ... چو دستی نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند ... که اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست ... پس او را مراعات چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسی ... که از قطره سیلاب دیدم بسی

مزن تا توانی بر ابرو گره ... که دشمن اگر چه زبون دوست به

بود دشمنش تازه و دوست ریش ... کسی کش بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاهی ز خود بیشتر ... که نتوان زد انگشت با نیشتر

وگر زو تواناتری در نبرد ... نه مردیست بر ناتوان زور کرد

اگر پیل زوری وگر شیر جنگ ... به نزدیک من صلح بهتر که جنگ

چو دست از همه حیلتی درگسست — حلال است بردن بشمشیر دست

اگر صلح آرد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گر وی ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار

وگر او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب

تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست — که بر کینه ور مهربانی خطاست

چو با سفله گوئی بلطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردن کشی

چو دشمن در آمد بعجز از درت — بدر کن ز دل کین و خشم از سرت

چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای و از مکرش اندیشه کن

ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد

در آرند بنیاد رویین ز پای — جوانان بشمشیر و پیران برای

بلیدش در قلب هیجا نفر — چه دانی کز آنها که باشد ظفر

چو بینی که لشکر ز هم دست داد — به تنها مده جان شیرین بباد

اگر برکناری برفتن بکوش — وگر در میان لبس دشمن بپوش

باب اول

وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بشوکت بدرّد زمین

چو خواهی بریدن بشب راهها — حذر کن نخست از کمین گاهها

میان دو لشکر چو یک روزه راند — سر پنجهٔ زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی میفگن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بژوبین و تیغ

بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهوّر نمود — بباید بمقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد برگ — چرا دل نهد روز هیجا بمرگ

نواحی ملک از کف بدسگال — بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشند و سیر

بهای سر خویشتن میخورد — نه انصاف باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن بتیغ

چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران بناورد شیران فرست

به رای جهان دیدگان کار کن — که صید آزموده است گرگ کهن

مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن

جوانان پیل افکن شیرگیر — ندانند دستان روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد
که بسیار گرم آزمودست و سرد

جوانان شایسته بخت ور
ز گفتار پیران نه پیچند سر

گرت مملکت باید آراسته
مده کار معظم بنوخاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی
که در جنگها بوده باشد بسی

نتابد سگ صید روی از پلنگ
ز روبه رمد شیر نادیده جنگ

چو پرورده باشد پسر در شکار
نترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخچیر و آماج و گوی
دلاور شود مرد پرخاش جوی

بگرمابه پرورده و عیش و ناز
برنجد چو بیند در جنگ باز

دو مردش نشانند بر پشت زین
بود کش زند کودکی بر زمین

یکی را که دیدی تو در جنگ پشت
بکش گر عدو در مصافش نکشت

مخنث به از مرد شمشیر زن
که روز وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش
چو قربان پیکار بربست و کیش

اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز
سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت
تهور نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و همسفره و همزبان — بکوشند در قلب هیجا بجان
که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت بجای غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور ای شاه کهتر نواز — یکی اهل بازو دوم اهل راز
ز نام آوران گوی دولت برند — که دانا و شمشیرزن پرورند
هر آنکو قلم را نورزید و تیغ — برو گر بمیرد مگو ای دریغ
قلمزن نگهدار و شمشیرزن — نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ — تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت ببازی نشست — که دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگ بداندیش ترس / در آوازهٔ صلح ازو بیش ترس

بسا کس بروز آیت صلح خواند / چو شب شد سپه بر سر خفته راند

زره پوش خسپند مرد اوژنان / که بستر بود خوابگاه زنان

به خیمه درون مرد شمشیرزن / برهنه نخسپد چو در خانه زن

بباید نهان جنگ را ساختن / که دشمن نهان آورد تاختن

حذر کار مردان کارآگه است / یزک سد رویین لشکرگه است

گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست / نه فرزانگی باشد ایمن نشست

که گر هر دو باهم سگالند راز / شود دست کوتاه ایشان دراز

یکی را به نیرنگ مشغول دار / دگر را برآور ز هستی دمار

اگر دشمنی پیش گیرد ستیز / به شمشیر تدبیر خونش بریز

برو دوستی گیر با دشمنش / که زندان شود پیرهن بر تنش

چو در لشکر دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگان پسندند بر هم گزند — بر آساید اندر میان گوسفند

چو دشمن بدشمن شود مشتغل — تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی — نگهدار پنهان ره آشتی

که لشکر کشوفان مغفر شکاف — نهان صلح جویند و پیدا مصاف

دل مرد میدان نهانی بجوی — که باشد که در پایت افتد چو گوی

چو سالاری از دشمن افتد بجنگ — بکشتن برش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری — بماند گرفتار در چنبری

دگر کشتی این بندی ریش را — نه بینی دگر بندی خویش را

نترسد که دوران بندی کند — که بر بندیان زورمندی کند

کسی بندیان را بود دستگیر — که خود بوده باشد به بندی اسیر

اگر سر نهد بر خط سروری — چو نیکش بداری نهد دیگری

اگر خفیه ده دل بدست آوری | ازان به که صد ره شبیخون بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنیکه در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار | ز تلبیس ایمن مشو زینهار

که گردد درونش بکین تو ریش | چو یاد آیدش مهر و پیوند خویش

بد اندیش را لفظ شیرین مبین | که ممکن بود زهر در انگبین

کسی جان در آسیب دشمن ببرد | که مر دوستان را بدشمن شمرد

نگهدارد آن شوخ در کیسه در | که بیند همه خلق را کیسه بر

سپاهی که عاصی شود در امیر | ورا تا توانی بخدمت مگیر

ندانست سالار خود را سپاس | ترا هم نداند ز غدرش هراس

بسوگند و عهد استوارش مدار | نگهبان پنهان برو برگمار

نو آموز را ریسمان کن دراز | نه بگسل که دیگر نه بینیش باز

چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار | بگیری بزندانیانش سپار

که بندی چو دندان بخون در برد | ز حلقوم بیداد گر خون خورد

چو بر کندی از دست دشمن در آر / رعیت بسامان‌تر از وی بدار

که گر باز کوبد در کارزار / بر آرند عام از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند / در شهر بر روی دشمن مبند

مگو دشمن تیغ زن بر در است / که انباز دشمن بشهر اندر است

بتدبیر جنگ بداندیش کوش / مصالح بیندیش و نیت بپوش

منه در میان راز با هر کسی / که جاسوس همکاسه دیدم بسی

سکندر که با شرقیان حرب داشت / در خیمه گویند در غرب داشت

چو بهمن بزاولستان خواست شد / چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست / بر آن رای و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش و کین آوری / که عالم بزیر نگین آوری

چو کاری بر آید بلطف و خوشی / چه حاجت بتندی و گردن کشی

نخواهی که باشد دلت دردمند / دل دردمندان بر آور ز بند

ببازو توانا نباشد سپاه / برو همت از ناتوانان بخواه

دعای ضعیفان امیدوار | ز بازوی مردی به آید بکار
هر آنکه استعانت بدرویش برد | اگر با فریدون زد از پیش برد

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی گرای | که معنی ز صورت بماند بجای
کرا دانش و جود و تقوی نبود | بصورت درش هیچ معنی نبود
کسی خسپد آسوده در زیر گل | که خسپند ازو مردم آسوده دل
غم خویش در زندگی خور که خویش | بمرده نپردازد از حرص خویش
زر و نعمت اکنون بده کان تست | که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
نخواهی که باشی پراگنده دل | پراگندگان را ز خاطر مهل
پریشان کن امروز گنجینه چست | که فردا کلیدش نه در دست تست
تو با خود ببر توشهٔ خویشتن | که شفقت نیاید ز فرزند و زن
کسی گوی دولت ز دنیا برد | که با خود نصیبی بعقبی برد
بغمخوارگی جز سر انگشت من | نخارد کسی در جهان پشت من

مکن بر کف دست نه هر چه هست | که فردا بدندان بری پشت دست
بپوشیدن ستر درویش کوش | که ستر خدایت بود پرده پوش
مگردان غریب از درت بی نصیب | مبادا که گردی بدرها غریب
بزرگی رساند بمحتاج خیر | که ترسد که محتاج گردد بغیر
بحال دل خستگان درنگر | که باری دل خسته باشی مگر
فرو ماندگان را درون شاد کن | ز روز فرو ماندگی یاد کن
نه خواهنده بر در دیگران | بشکرانه خواهنده از در مران

گفتار اندر نواختن یتیمان و رحمت بر حال ایشان

پدر مرده را سایه بر سر فکن | غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چه بودش فرو مانده سخت | بود تازه بی بیخ هرگز درخت
چو بینی یتیمی سر افکنده پیش | مده بوسه بر روی فرزند خویش
یتیم ار بگرید که نازش خرد | وگر خشم گیرد که بارش برد
الا تا نگرید که عرش عظیم | بلرزد همی چون بگرید یتیم

الرحمة.

برحمت بکن آبش از دیده پاک
بشفقت بیفشانش از چهره خاک

اگر سایهٔ خود برفت از سرش
تو در سایهٔ خویشتن پرورش

من آنگه سر تاجور داشتم
که سر در کنار پدر داشتم

اگر بر وجودم نشستی مگس
پریشان شدی خاطر چند کس

کنون گر بزندان برندم اسیر
نباشد کس از دوستانم نصیر

مرا باشد از درد طفلان خبر
که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

کسی دید در خواب صدر خجند
که خاری ز پای یتیمی بکند

همی گفت و در روضه‌ها می‌چمید
کز آن خار بر من چه گلها دمید

مشو تا توانی ز رحمت بری
که رحمت برندت چو رحمت بری

چو انعام کردی مشو خودپرست
که من سرورم دیگری زیردست

اگر تیغ دورانش انداخته است
نه شمشیر دوران هنوز آخته است

چو بینی دعاگوی دولت هزار
خداوند را شکر نعمت گزار

که چشم از تو دارند مردم بسی
نه تو چشم داری بدست کسی

کرم خوانده ام سیرت سروران
غلط گفتم اخلاق پیغمبران

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل
نیامد بمهمان سرای خلیل

ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه
مگر بینوائی درآید ز راه

برون رفت هر جانبی بنگرید
بر اطراف وادی نگه کرد و دید

به تنها یکی در بیابان چو بید
سر و مویش از برف پیری سفید

بدلداریش مرحبائی بگفت
برسم کریمان صلائی بگفت

که ای چشمهای مرا مردمک
یکی مردمی کن بنان و نمک

نعم گفت و برجست و برداشت گام
که دانست خلقش علیه السلام

رقیبان مهمان سرای خلیل
بعزت نشاندند پیر ذلیل

بفرمود و ترتیب کردند خوان
نشستند بر هر طرف همگنان

چو بسم الله آغاز کردند جمع
نیامد ز پیرش حدیثی بسمع

چنین گفت ای پیر دیرینه روز | چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نه شرطست وقتی که روزی خوری | که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست | که نشنیدم از پیر آذرپرست
بدانست پیغمبر نیک فال | که گبرست پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید | که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل | بهیبت ملامت کنان کای خلیل
منش داده صد سال روزی و جان | ترا نفرت آمد ازو یک زمان
گر او می برد پیش آتش سجود | تو با پس چرا می بری دست جود

گفتار اندر احسان با مردم نیک و بد

گره بر سر بند احسان مزن | که این زرق و شیدست و آن مکر و فن
زیان میکند مرد تفسیر دان | که علم و ادب میفروشد بنان
کجا عقل یا شرع فتوی دهد | که مرد خرد دین بدنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحب خرد | از ارزان فروشان برغبت خرد

حکایت عابد با شیاد شوخ دیده

زبان دانی آمد بصاحب دلی / که محکم فرو مانده ام در گلی
یکی سفله را ده درم بر من است / که دانگی ازو بر دلم ده من است
همه شب پریشان ازو حال من / همه روز چون سایه دنبال من
بکرد از سخنهای خاطر پریش / درون دلم چون در خانه ریش
خدایش مگر تا ز مادر بزاد / جز آن ده درم چیز دیگر نداد
ندانسته از دفتر دین الف / نخوانده بجز باب لا ینصرف
خور از کوه یک روز سر بر نزد / که آن قلتبان حلقه بر در نزد
در اندیشه ام تا کدامم کریم / از آن سنگدل دست گیرد بسیم
شنید این سخن پیر فرخ نهاد / درستی دو در آستینش نهاد
زر افتاد در دست افسانه گوی / برون رفت از آنجا چو زر تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست / برو گر بمیرد نباید گریست
گدائی که بر شیر نر زین نهد / ابو زید را اسپ و فرزین نهد

برآشفت عابد که خاموش باش — تو مرد زبان نیستی گوش باش

اگر راست بود آنچه پنداشتم — ز خلق آبرویش نگه داشتم

اگر شوخ چشمی و سالوس کرد — الا تا نپنداری افسوس کرد

که خود را نگهداشتم آبروی — ز دست چنین گربز یاوه گوی

بد و نیک را بذل کن سیم و زر — که این کسب خیر است و آن دفع شر

خنک آنکه در صحبت عاقلان — بیاموزد اخلاق صاحبدلان

گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش — بعزت کنی پند سعدی بگوش

که اغلب درین شیوه دارد مقال — نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

حکایت پدر ممسک و فرزند جوانمرد

یکی رفت و دنیا ازو یادگار — خلف بود صاحبدلی هوشیار

نه چون ممسکان دست بر زر گرفت — چو آزادگان دست ازو برگرفت

ز درویش جا را نماندی برش — مسافر بمهمانسرای اندرش

دل خویش و بیگانه خرسند کرد — نه همچون پدر سیم و زر بند کرد

ملامت کنی گفتش ای باد دست — بیکره پریشان مکن هرچه هست
بسالی توان خرمن اندوختن — بیکدم نه مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب — نگهدار وقت فراخی حسیب

مثل

بدختر چه خوش گفت بانوی ده — که روز نوا برگ سختی بنه
همه وقت پردار مشک و سبوی — که پیوسته در ده روان نیست جوی
بدنیا توان آخرت یافتن — به زر پنجهٔ دیو برتافتن
زدست تهی بر نیاید امید — بزر بر کنی چشم دیو سفید
اگر تنگدستی مرو پیش یار — وگر سیم داری بیا و بیار
تهیدست در خوبرویان مپیچ — که بی هیچ مردم نیرزد به هیچ
وگر هرچه داری بکف بر نهی — بکف وقت حاجت نماند تهی
گدایان بسعی تو هرگز قوی — نگردند و ترسم تو لاغر شوی

بازآمدن بحکایت فرزند خلف

چو مناع خیر این حکایت بگفت — ز غیرت جوانمرد را رگ نخفت

پراگنده دل گشت از آن گفتگوی — برآشفت و گفت ای پراگنده گوی

مراد ستگاهی که پیرامن است — پدر گفت میراث جد من است

نه ایشان بخست نگهداشتند — بحسرت بمردند و بگذاشتند

بدستم بیفتاد مال پدر — که بعد از من افتد بدست پسر

همان به که امروز مردم خورند — که فردا پس از من بیغما برند

خور و پوش و بخشای و راحت رسان — نگه می چه داری ز بهر کسان

برند از جهان با خود اصحاب رای — فرومایه ماند بحسرت بجای

زر و نعمت اکنون بده کان تست — که بعد از تو بیرون ز فرمان تست

بدنیا توانی که عقبی خری — بخور جان من ورنه حسرت خوری

حکایت اندر راحت رسانیدن بهمسایگان

بزارید وقتی زنی پیش شوی — که دیگر مخر نان ز بقال کوی

ببازار گندم فروشان گرای — که این جو فروش است و گندم نمای

نه از مشتری کاز زحام مگس
بیک هفته رویش ندیدست کس

بدلداری آن مرد صاحب نیاز
بزن گفت کای روشنائی بساز

بامید ما کلبه اینجا گرفت
نه مردی بود نفع زو وا گرفت

ره نیک مردان آزاده گیر
چو استاده دست افتاده گیر

ببخشای کانانکه مرد حق اند
خریدار دکان بی رونق اند

جوانمرد اگر راست خواهی ولی است
کرم پیشه شاه مردان علی است

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز
بهر خطوه کردی دو رکعت نماز

چنان گرم رو در طریق خدای
که خار مغیلان نکندی ز پای

باخر ز وسواس خاطر پریش
پسند آمدش در نظر کار خویش

بتلبیس ابلیس در چاه رفت
که نتوان ازین خوبتر راه رفت

گرش رحمت حق نه دریافتی
غرورش سر از جاده برتافتی

یکی هاتف از غیب آواز داد
که ای نیکبخت مبارک نهاد

مپندار گر طاعتی کرده — که نزلی بدین حضرت آورده
باحسانی آسوده کردن دلی — به از الف رکعت بهر منزلی

حکایت

بسرهنگ سلطان چنین گفت زن — که خیز ای مبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبی دهند — که فرزندگانت بسختی دراند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد — که سلطان بشب نیت روزه کرد
زن از ناامیدی سرانداخت پیش — همیگفت با خود دل از فاقه ریش
که سلطان ازین روزه گویی چه خاست — که افطار او عید طفلان ماست
خورنده که خیرش برآید ز دست — به از صائم الدهر دنیاپرست
مسلم کسی را بود روزه داشت — که درمانده را دهد نان چاشت
وگرنه چه حاجت که زحمت بری — ز خود باز گیری و هم خود خوری
خیالات نادان خلوت نشین — بهم برکند عاقبت کفر و دین
صفائیست در آب و آیینه نیز — ولیکن صفا را بباید تمیز

حکایت کریم تنگدست با سائل

یکی را کرم بود و قوّت نبود | کفافش بقدر مروّت نبود
که سفله خداوند هستی مباد | جوانمرد را تنگدستی مباد
کسی را که همّت بلند اوفتد | مرادش کم اندر کمند اوفتد
چو سیلاب ریزان که بر کوهسار | نگیرد همی بر بلندی قرار
نه در خورد سرمایه کردی کرم | تنک مایه بودی ازین لاجرم
برش تنگدستی دو حرفی نبشت | که ای خوب فرجام فرخ سرشت
یکی دستگیرم بچندی درم | که چندیست تا من بزندان درم
بچشم اندرش قدر چیزی نبود | ولیکن بدستش پشیزی نبود
بخصمان بندی فرستاد مرد | که ای نیک نامان آزاد مرد
بدارید چندی کف از دامنش | وگر میگریزد ضمان بر منش
وزانجا بزندان درآمد که خیز | وزین شهر تا پای داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس | قرارش نبود اندرو یک نفس

چو باد صبا زان زمین سیر کرد / نه سیری که بادش رسیدی بگرد

گرفتند حالی جوان مرد را / که حاصل کنی سیم یا مرد را

چو بیچارگان راه زندان گرفت / که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت

شنیدم که در حبس چندی بماند / نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند

زمانها نیاسود و شبها نخفت / برو پارسائی گذر کرد و گفت

نپندارمت مال مردم خوری / چه پیش آمدت تا بزندان دری

بگفتا که هان ای مبارک نفس / نخوردم بحیلت گری مال کس

یکی ناتوان دیدم از بند ریش / خلاصش ندیدم بجز بند خویش

ندیدم بنزدیک دانش پسند / من آسوده و دیگری پای بند

بمرد آخر و نیکنامی ببرد / زهی زندگانی که نامش نمرد

تن زنده دل خفته در زیر گل / به از عالمی زنده مرده دل

دل زنده هرگز نگردد هلاک / تن زنده دل گر بمیرد چه باک

حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکی در بیابان سگی تشنه یافت ... برون از رمق در حیاتش نیافت

کله دلو کرد آن پسندیده کیش ... چو حبل اندران بست دستار خویش

بخدمت میان بست و بازو گشاد ... سگ ناتوان را دمی آب داد

خبر داد پیغمبر از حال مرد ... که داور گناهان او عفو کرد

الا گر جفا کاری اندیشه کن ... کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن

کسی با سگی نیکوئی گم نکرد ... کجا گم شود خیر با نیک مرد

کرم کن بران کت برآید ز دست ... جهانبان در خیر بر کس نه بست

گرت در بیابان نباشد چهی ... چراغی بنه در زیارت گهی

به قنطار زر بخش کردن ز گنج ... نه چندانکه دیناری از دست رنج

برد هر کسی بار در خورد زور ... گران است پای ملخ پیش مور

تو با خلق نیکی کن ای نیکبخت ... که فردا نگیرد خدا بر تو سخت

گر از پا درآید نماند اسیر ... که افتادگان را بود دستگیر

با آزار فرمان مده بر رهی ... که باشد که افتد بفرمان دهی

چو تمکین و جاهت بود بر دوام | مکن زور بر مرد درویش عام

کرا افتد که با جاه و تمکین شود | چو بیدق که ناگاه فرزین شود

نصیحت شنو مردم نیک بین | نباشد درو هیچ دل تخم کین

خداوند خرمن زیان میکند | که بر خوشه چین سر گران میکند

بترسد که نعمت بمسکین دهد | وزان بار غم بر دل این نهد

بسا زورمندا که افتاد سخت | بس افتاده را یاوری کرد بخت

دل زیردستان نباید شکست | مبادا که روزی شوی زیردست

حکایت

بنالید درویشی از ضعف حال | بر تند روئی خداوند مال

نه دینار دادش سیه دل نه دانگ | برو زد بسر باری از طیره بانگ

دل سائل از جور او خون گرفت | سر از غم بر آورد و گفت ای شگفت

توانگر ترش روی باری چراست | مگر می نترسد ز تلخی خواست

بفرمود کوته نظر تا غلام | براندش بزاری و زجر تمام

بنا کردن شکر پروردگار — شنیدم که برگشت از روزگار

بزرگیش سر در تباهی نهاد — عطارد قلم در سیاهی نهاد

شقاوت برهنه نشاندش چو سیر — نه بارش رها کرد و نه بارگیر

فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک — مشعبد صفت کیسه و دست پاک

سراپای حالش دگرگونه گشت — بگورش پس از مدتی برگذشت

غلامش بدست کریمی فتاد — توانگر دل و دست روشن نهاد

بدیدار مسکین آشفته حال — چنان شاد بودی که مسکین بمال

شبانگه یکی بر درش لقمه جست — ز سختی کشیدن قدمهاش سست

بفرمود صاحب نظر بنده را — که خوشنود کن مرد درمانده را

چو نزدیک بردش ز خوان بهره — برآورد بیخویشتن نعره

چو نزدیک آمد بر خواجه باز — عیان کرد اشکش بدیباچه راز

بپرسید سالار فرخنده خوی — که اشکت ز جور که آمد بروی

بگفت اندرونم بشورید سخت — براحوال این پیر شوریده بخت

که مملوک وی بودم اندر قدیم
خداوند املاک و اسباب و سیم

چو کوتاه شد دستش از عز و ناز
کند دست خواهش بدرها دراز

بخندید و گفت ای پسر جور نیست
ستم بر کس از گردش دور نیست

نه آن تنگ روزیست بازارگان
که بردی سر از کبر بر آسمان

من آنم که آن روزم از در براند
بروز منش دور گیتی نشاند

نگه کرد باز آسمان سوی من
فروشست گرد غم از روی من

خدای ار بحکمت ببندد دری
گشاید بفضل و کرم دیگری

بسا مفلس بینوا سیر شد
بسا کار منعم زبر زیر شد

حکایت

یکی سیرت نیکمردان شنو
اگر نیکمردی و پاکیزه رو

که شبلی ز حانوت گندم فروش
بده برد انبان گندم بدوش

نگه کرد موری در آن غله دید
که سرگشته از هر طرف میدوید

ز رحمت بر او شب نیارست خفت
بماوای خود بازش آورد و گفت

مروت نباشد که این مور ریش | پراگنده گردانم از جای خویش
درون پراگندگان جمع دار | که جمعیتت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسی پاکزاد | که رحمت بر آن تربت پاک باد
میازار موری که دانه کش است | که جان دارد و جان شیرین خوش است
سیه اندرون باشد و سنگدل | که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور | که روزی بپایش درافتی چو مور
نبخشید بر حال پروانه شمع | نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسی است | توانا تر از تو هم آخر کسی است

گفتار اندر جوانمردی و ثمرهٔ آن

ببخش ای پسر کادمیزاده صید | باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند | که نتوان بریدن بتیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود | نیاید دگر خبث از او در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک | نروید ز تخم بدی بار نیک

چو با دوست دشوار گیری و تنگ — نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیکخوست — بسی بر نیاید که گردند دوست

حکایت در معنی صید کردن دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان — بتک در پیش گوسفندی دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند — که می آرد اندر پیت گوسفند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد — چپ و راست پوییدن آغاز کرد
بره همچنان در پیش میدوید — که جو خورده بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجای — مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان می برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیدست پیل دمان — نیارد همی حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن ای نیکمرد — که سگ پاس دارد چو نان تو خورد
بران مرد کندست دندان یوز — که مالد زبان بر پنیرش دو روز

حکایت درویش با روباه

یکی روبهی دید بی دست و پای — فرو ماند در صنع و لطف خدای

که چون زندگانی بسر می برد — بدین دست و پا از کجا می خورد

درین بود درویش شوریده رنگ — که شیری در آمد شغالی بچنگ

شغال نگون بخت را شیر خورد — بماند آنچه روباه از و سیر خورد

دگر روز باز اتفاقی فتاد — که روزی رسان قوت روزش بداد

یقین مرد را دیده بیننده کرد — شد و تکیه بر آفریننده کرد

کزین پس بکنجی نشینم چو مور — که روزی نخوردند پیلان بزور

زنخدان فرو برد چندی بجیب — که بخشنده روزی رساند ز غیب

نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست — چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش — ز دیوار محرابش آمد بگوش

برو شیر درنده باش ای دغل — مینداز خود را چو روباه شل

چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر — چو روبه چه باشی بوا مانده سیر

چو شیران که گردن فربه است — گر افتد چو روبه سگ از وی به است

بچنگ آر و با دیگران نوش کن
نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن

بخور تا توانی ببازوی خویش
که سعیت بود در ترازوی خویش

چو مردان ببر رنج و راحت رسان
مخنث خورد دسترنج کسان

برو دست گیر ای نصیحت پذیر
نه خود را بیفگن که دستم بگیر

خدا را بر آن بنده بخشایش است
که خلق از وجودش در آسایش است

کرم ورزد آن سر که مغزی دروست
که دون همتانند بی مغز و پوست

کسی نیک بیند بهر دو سرای
که نیکی رساند بخلق خدای

حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم
شناسا و رهرو در اقصای روم

من و چند سالوک صحرانورد
برفتیم قاصد بدیدار مرد

سر و چشم هر یک ببوسید و دست
به تمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت
ولی بی مروت چو بی بر درخت

بخلق و لطف گرم رو مرد بود
ولی دیگدانش قوی سرد بود

همه شب نبودش قرار و هجوع
ز تسبیح و تهلیل ما را ز جوع

سحرگه میان بست و در باز کرد
همان لطف دوشینه آغاز کرد

یکی بذله شیرین و خوش طبع بود
که با ما مسافر در آن ربع بود

مرا بوسه گفتا به تصحیف ده
که درویش را توشه از بوسه به

بخدمت منه دست بر کفش من
مرا نان ده و کفش بر سر بزن

به ایثار مردان سبق برده‌اند
نه شب زنده داران دل مرده‌اند

همی دیدم از پاسبان تتار
دل مرده و چشم شب زنده دار

کرامت جوانمردی و نان دهی است
مقالات بیهوده طبل تهی است

قیامت کسی باشد اندر بهشت
که معنی طلب کرد و دعوی بهشت

بمعنی توان کرد دعوی درست
دم بی قدم تکیه گاهیست سست

حکایت حاتم طائی و صفت جوانمردی وی

شنیدم در ایام حاتم که بود
بخیل اندرش بادپائی چو دود

صبا سرعتی رعد بانگ ادهمی
که بر برق پیشی گرفتی همی

بتگ ژاله میریخت بر کوه و دشت
تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت

یکی سیل رفتار و هامون نورد
که باد از پیش باز ماندی چو گرد

بگفتند مردان صاحب علوم
سخنهای حاتم بسلطان روم

که همتای او در کرم مرد نیست
چو اسپش بجولان و ناورد نیست

بیابان نوردی چو کشتی بر آب
که بالای سیرش نپرد غراب

بدستور دانا چنین گفت شاه
که دعوی خجالت بود بی گواه

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد
بخواهم گر او مکرمت کرد و داد

بدانم که در وی شکوه مهی است
وگر رد کند بانگ طبل تهی است

رسول خردمند عالم بسطی
روان کرد و ده مرد همراه وی

زمین مرده و ابر گریان برو
صبا کرده بار دگر جان درو

بمنزل که حاتم آمد فرود
برآسود چون تشنه بر زنده رود

سماطی بیفگند و اسپی بکشت
بدامن شکر دادشان زر بمشت

شب آنجا ببودند و روز دگر
بگفت آنچه دانست صاحب خبر

همی گفت حاتم پریشان چو مست — ز حسرت بدندان همی کند دست

که ای بهره ور موبد نیکنام — چرا پیش ازینم نگفتی پیام

من آن باد رفتار دلدل شتاب — ز بهر شما دوش کردم کباب

که دانستم از دست باران و سیل — نشاید شدن در چراگاه خیل

بنوعی دگر روی و راهم نبود — جز این اسپ در بارگاهم نبود

مروت ندیدم در آیین خویش — که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش — دگر مرکب نامور گو مباش

کسان را درم داد تشریف و اسب — طبیعیست اخلاق نیکو نه کسب

خبر شد بروم از جوانمرد طی — هزار آفرین کرد بر طبع وی

ز حاتم بدین نکته راضی مشو — ازین نغزتر ماجرائی شنو

حکایت در آزمودن پادشاه یمن حاتم را بآزادمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن — که بوده است فرماندهی در یمن

ز نام آوران گوی دولت ربود — که در گنج بخشی نظیرش نبود

توان گفت او را سحاب کرم ‌ ‌ ‌ که دستش چو باران فشاندی درم

کسی نام حاتم نبردی برش ‌ ‌ ‌ که سودا نرفتی از او در سرش

که چند از مقالات آن باد سنج ‌ ‌ ‌ که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج

شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت ‌ ‌ ‌ چو چنگ اندران بزم خلقی نواخت

در ذکر حاتم کسی باز کرد ‌ ‌ ‌ دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

حسد مرد را بر سر کینه داشت ‌ ‌ ‌ یکی را بخون خوردنش برگماشت

که تا هست حاتم در ایام من ‌ ‌ ‌ نخواهد به نیکی شدن نام من

بلا جوی راه بنی طی گرفت ‌ ‌ ‌ بکشتن جوانمرد رایی گرفت

جوانی بره پیش باز آمدش ‌ ‌ ‌ کزو بوی انسی فراز آمدش

نکوروی و دانا و شیرین زبان ‌ ‌ ‌ بر خویش برد آن شبش میهمان

کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود ‌ ‌ ‌ بد اندیش را دل به نیکی ربود

نهادش سحر بوسه بر دست و پای ‌ ‌ ‌ که نزدیک ما چند روزی بپای

بگفتا نیارم شد ایدر مقیم ‌ ‌ ‌ که در پیش دارم مهمی عظیم

بگفت ار نهی با من اندر میان — چو یاران یکدل بکوشم بجان

بمن دار گفت ای جوانمرد گوش — که دانم جوانمرد را پرده پوش

درین بوم حاتم شناسی مگر — که فرخنده نامست و نیکو سیر

سرش پادشاه یمن خواست است — ندانم چه کین در میان خاست است

گرم رهنمائی بدانجا که اوست — همین چشم دارم ز لطف تو دوست

بخندید برنا که حاتم منم — سر اینک جدا کن بتیغ از تنم

نباید که چون صبح گردد سفید — گزندت رسد یا شوی ناامید

چو حاتم بآزادگی سر نهاد — جوان را بر آمد خروش از نهاد

بخاک اندر افتاد و بر پای جست — گهش خاک بوسید و گه پا و دست

بینداخت شمشیر و ترکش نهاد — چو فرمان بران دست بر کش نهاد

که گر من گلی بر وجودت زنم — نه مردم که در کیش مردان زنم

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت — وز آنجا طریق یمن بر گرفت

ملک در میان دو ابروی مرد — بدانست حالی که کاری نکرد

بگفتش

بگفتش بیا تا چه داری خبر — چرا سر نه بستی بفتراک بر

مگر بر تو نام آوری حمله کرد — نیاوردی از ضعف تاب نبرد

جوانمرد شاطر زمین بوسه داد — ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد

بدو گفت کای شاه با داد و هوش — ازین در سخنهای حاتم نیوش

که دریافتم حاتم نامجوی — هنرمند و خوش منظر و خوبروی

جوانمرد و صاحب خرد دیدمش — بمردانگی فوق خود دیدمش

مرا بار لطفش دوتا کرد پشت — بشمشیر احسان و فضلم بکشت

بگفت آنچه دید از کرمهای وی — شهنشه ثنا گفت بر آل طی

فرستاده را داد مهری درم — که مهرست بر نام حاتم کرم

مراورا رسد گر گواهی دهند — که معنی و آوازه اش همرهند

حکایت دختر حاتم در روزگار پیغمبر علیه السلام

شنیدم که طی در زمان رسول — نکردند منشور ایمان قبول

فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند از ایشان گروهی اسیر

بفرمود کشتن به شمشیر کین | که ناپاک بودند و ناپاک دین
زنی گفت من دختر حاتمم | بخواهند ازین نامور حاکمم
کرم کن بجای من ای محترم | که مولای من بود زاهل کرم
بفرمان پیغمبر پاک رای | گشادند زنجیرش از دست و پای
دران قوم باقی نهادند تیغ | که رانند سیلاب خون بیدریغ
بزاری بشمشیر زن گفت زن | مرا نیز با جمله گردن بزن
مروت نه بینم رهائی ز بند | به تنها و یارانم اندر کمند
همی گفت گریان بر اخوان طی | بسمع رسول آمد آواز وی
ببخشیدش آن قوم و دیگر عطا | که هرگز نکرد اصل و گوهر خطا

حکایت در آزاد مردی حاتم و ذکر پادشاه سلام

ز بنگاه حاتم یکی پیر مرد | طلب ده درم سنگ فانید کرد
ز راوی چنین یاد دارم خبر | که پیشش فرستاد تنگ شکر
زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود | همان ده درم حاجت پیر بود

بیند

شنید این سخن نامبردار طی
بخندید و گفت ای دلارام حی

گر او در خور حاجت خویش خواست
جوانمردی آل حاتم کجاست

چو حاتم بآزاده مردی دگر
ز دوران گیتی نیامد مگر

ابوبکر سعد آنکه دست نوال
نهد همتش بر دهان سؤال

رعیت پناها دلت شاد باد
بسعیت مسلمانی آباد باد

سرافراز این خاک فرخنده بوم
ز عدلت بر اقلیم یونان و روم

چو حاتم که گر نیستی فر وی
نبردی کس اندر جهان نام طی

ثنا ماند زان نامور در کتاب
ترا هم ثنا ماند و هم ثواب

که حاتم بدان نام و آوازه خواست
ترا سعی و جهد از برای خداست

تکلف بر مرد درویش نیست
وصیت همین یک سخن بیش نیست

که چندانکه جهدت بود خیر کن
ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

حکایت در حلم پادشاهان

یکی را خری در گل افتاده بود
ز سوداش خون در دل افتاده بود

بیابان و باران و سرما و سیل ‌‌ ‌‌ فروهشته ظلمت بر آفاق ذیل
همه شب درین غصه تا بامداد ‌‌ ‌‌ سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نه دشمن برست از زبانش نه دوست ‌‌ ‌‌ نه سلطان که آن بوم و بر زان اوست
قضا شاه کشور یکی نامجوی ‌‌ ‌‌ به نخچیرگه بد بچوگان و گوی
شنید آن سخنهای دور از صواب ‌‌ ‌‌ نه صبر شنیدن نه روی جواب
نگه کرد سالار اقلیم دید ‌‌ ‌‌ که بر پشته ماجرائی شنید
ملک شرمگین در حشم بنگریست ‌‌ ‌‌ که سودای این بر من از بهر چیست
یکی گفت شاها به تیغش بزن ‌‌ ‌‌ که نگذاشت کس را نه دختر نه زن
نگه کرد سلطان عالی محل ‌‌ ‌‌ خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد ‌‌ ‌‌ فرو خورد خشم سخنهای سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین ‌‌ ‌‌ چو نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش ‌‌ ‌‌ عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش ‌‌ ‌‌ وی انعام فرمود در خورد خویش

بدی را بدی سهل باشد جزا | اگر مردی احسن الی من اساء

حکایت توانگر سفله و درویش صاحبدل

شنیدم که مغروری از کبر مست | در خانه بر روی سائل ببست
بکنجی فرومانده بنشست مرد | جگر گرم و آه از تف سینه سرد
شنیدش یکی مرد پوشیده چشم | بگفتا چه در تابت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاک کوی | جفائی کز آن شخصش آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن | یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید | بمنزل در آوردش و خوان کشید
برآسود درویش روشن نهاد | بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید | سحر دیده بر کرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش | که بی دیده دیده بر کرد دوش
شنید این سخن خواجه سنگدل | که برگشت درویش از و تنگدل
بگفتا حکایت کن ای نیکبخت | که چون سهل شد بر تو این کار سخت

که برگردت این شمع گیتی فروز / بگفت ای ستمگار آشفته روز

تو کوته نظر بودی و سست رای / که مشغول گشتی بجغد از همای

بروی من این در کسی کرد باز / که کردی تو بر روی او در فراز

اگر بوسه بر خاک مردان زنی / بمردی که پیش آیدت روشنی

کسانیکه پوشیده چشم دل اند / همانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشته دولت ملامت شنید / سر انگشت حسرت بدندان گزید

که شهباز من صید دام تو شد / مرا بود دولت بنام تو شد

کسی چون بدست آورد جره باز / فرو برده چون موش دندان باز

گفتار اندر دلداری خلقی تا برسند باهل دلی

الا گر طلبگار اهل دلی / ز خدمت مکن یکزمان غافلی

خورش ده بدراج و کبک و حمام / که یک روزت افتد همای بدام

چو هر گوشه تیر نیاز افگنی / امیدست ناگه که صیدی کنی

دری هم برآید ز چندین صدف / ز صد چوبه آید یکی بر هدف

حکایت

حکایت درین معنی

یکی را پسر گم شد از راحله — شبانگه بگردید در قافله
ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بتافت
چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که میگفت با ساروان
ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشایخ بجان طالب هر کس اند — که باشد که وقتی بمردی رسند
برند از برای دلی بارها — خورند از برای گلی خارها

حکایت هم درین معنی

ز تاج ملک زاده در مناخ — شبی لعلی افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ — چه دانی که گوهر کدام است و سنگ
همه سنگها گوش دار ای پسر — که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکان شوریده رنگ — همان جای تاریک لعل اند و سنگ
بعزت بکش بار هر جاهلی — که افتی بسر وقت صاحبدلی

کسی را که با دوستی سرخوش است — نه بینی که چون باز دشمن کش است

بدرد چو گل جامه از دست خار — که خون در دل افتاده خندد چو نار

غم جمله خورد در هوای یکی — مراعات صد کن برای یکی

گرت خاکپایان شوریده سر — حقیر و فقیرند اندر نظر

تو هرگز مبین شان بچشم پسند — که ایشان پسندیدهٔ حق بسند

کسی را که نزدیک ظنت بد اوست — چه دانی که صاحب ولایت خود اوست

در معرفت برکسا نیست باز — که درهاست بر روی ایشان فراز

بسا تلخ عیشان تلخی چشان — که آیند در حله دامن کشان

ببوسی گرت عقل و تدبیر هست — ملک زا را در نوا خانه دست

که روزی فرج یابد از شهربند — بلندیت بخشد چو گردد بلند

مسوزان درخت گل اندر خریف — که در نوبهارت نماید ظریف

حکایت پدر بخیل و فرزند لاابالی

یکی زهره خرج کردن نداشت — زرش بود و یارای خوردن نداشت

نخوردی که خاطر بیاسایدش ... نداذی که فردا بکار آیدش

شب و روز در بند زر بود و سیم ... زر و سیم در بند مرد لئیم

بدانست روزی پسر در کمین ... که ممسک کجا کرد زر در زمین

ز خاکش برآورد و بر باد داد ... شنیدم که سنگی در آنجا نهاد

جوانمرد را زر بقائی نکرد ... بیک دستش آمد بدیگر بخورد

کزین کم زنی بود ناپاک رو ... کلاهش ببازار و میزر گرو

نهاده پدر چنگ در نای خویش ... پسر چنگی و نائی آورد پیش

پدر زار و گریان همه شب نخفت ... پسر بامدادان بخندید و گفت

زر از بهر خوردن بود ای پدر ... ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر

زر از سنگ خارا برون آورند ... که بخشند و پوشند و آسان خورند

زر اندر کف مرد دنیا پرست ... هنوز ای برادر بسنگ اندر است

چو در زندگانی بدی با عیال ... گرت مرگ خواهند از ایشان منال

چو چشمار و آنگه خورند از تو سیر ... که از بام پنجه گز افتی بزیر

بخیل توانگر بدینار و سیم | طلسمیست بالای گنجی مقیم

ازان سالها می بماند زرش | که لرزد طلسمی چنین بر سرش

بسنگ اجل ناگهش بشکنند | باسودگی گنج قسمت کنند

پس از بردن و گرد کردن چو مور | بخور پیش ازان کت خورد کرم گور

سخنهای سعدی مثالست و پند | بکار آیدت گر شوی کاربند

دریغست ازین روی بر تافتن | کزین روی دولت توان یافتن

حکایت احسان اندک و ثمرهٔ آن بی نهایت

جوانی بدانگی کرم کرده بود | تمنای پیری برآورده بود

بجرمی گرفت آسمان ناگهش | فرستاد سلطان بکشتن گهش

تماشاکنان بر در و کوی و بام | تکاپوی ترکان و جوش عوام

چو دید اندر آشوب درویش پیر | جوان را بدست خلایق اسیر

دلش بر جوان مرد مسکین بخست | که باری دل آورده بودش بدست

برآورد زاری که سلطان بمرد | جهان ماند و خوی پسندیده برد

ای جهان را گذاشت ۱۲

بهم بر همی سود دست دریغ — شنیدند ترکان آهخته تیغ

بفریاد از ایشان برآمد خروش — تبانچه زنان بر سر و روی و دوش

پیاده بسر تا در بارگاه — دویدند و بر تخت دیدند شاه

جوان از میان رفت و بردند پیر — بگردن بر تخت سلطان اسیر

بهولش بپرسید و هیبت نمود — که مرگ منت خواستن بر چه بود

چو نیکست خوی من و راستی — بد مردم آخر چرا خواستی

برآورد پیر دلاور زبان — که ای حلقه در گوش حکمت جهان

بقول دروغی که سلطان بمرد — نه مُردی و بیچاره جان بُرد

ملک زین حکایت چنان بر شگفت — که چیزش ببخشید و چیزی نگفت

وزین جانب افتان و خیزان جوان — همی رفت بیچاره هر سو دوان

یکی گفتش از چارسوی قصاص — چه کردی که آمد بجانت خلاص

بگوشش فرو گفت کای هوشمند — بجانی و دانگی رهیدم ز بند

یکی تخم در خاک از آن مینهد — که روز فرو ماندگی بر دهد

جوی باز دارد بلای درشت
عصائی ندیدی که عوجی بکشت

حدیثی درست آخر از مصطفی است
که بخشایش و خیر دفع بلاست

عدو را نبینی درین بقعه پای
که بوبکر سعد است کشور گشای

بگیر ای جهانی بروی تو شاد
جهانی که شادی بروی تو باد

کس از کس بروی تو باری نبرد
گلی در چمن جور خاری نبرد

توئی سایهٔ لطف حق بر زمین
پیمبر صفت رحمة العالمین

ترا قدر اگر کس نداند چه غم
شب قدر را می ندانند هم

حکایت در معنی ثمرهٔ نیکوکاری

کسی دید صحرای محشر بخواب
مس تفته روی زمین ز آفتاب

همی بر فلک شد ز مردم خروش
دماغ از تپش می برآمد بجوش

یکی شخص ازین جمله در سایهٔ
بگردن بر از خلد پیرایهٔ

بپرسید کای مجلس آرای مرد
که بود اندرین مجلست پای مرد

رزی داشتم بر در خانه گفت
بسایهٔ درش نیک مردی بخفت

در این وقت نومیدی آن مرد راست | گناهم ز داد ار داور بخواست

که یارب برین بنده بخشایشی | کزو دیده ام وقتی آسایشی

چه گفتم چو حل کردم این راز را | بشارت خداوند شیراز را

که آفاق در سایهٔ همتش | مقیم اند و بر سفرهٔ نعمتش

درختی است مرد کرم باردار | وزو بگذری هیزم کوهسار

حطب را اگر تیشه بر پی زنند | درخت برومند را کی زنند

بسی پایدار ای درخت هنر | که هم میوه داری و هم سایه ور

گفتار اندر هیبت ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسی | ولیکن نه شرط است با هر کسی

بخور مردم آزار را خون و مال | که از مرغ بد کنده به پر و بال

کسی را که با خواجهٔ تست جنگ | بدستش چرا میدهی چوب و سنگ

برانداز بیخی که خار آورد | درختی بپرور که بار آورد

کسی را بده پایهٔ مهتران | که بر کهتران سر ندارد گران

بنخشای بر هر کجا ظالمیست
که رحمت برو جور بر عالمیست

جهان سوز را کشته بهتر چراغ
یکی به در آتش که خلقی بداغ

هر آنگه که بر دزد رحمت کنی
ببازوی خود کاروان میزنی

جفاپیشگان را بده سر بباد
ستم بر ستم پیشه عدلست و داد

گفتار در معنی احسان با کسی که سزاوار نباشد

شنیدم که مردی غم خانه خورد
که زنبور در سقف او لانه کرد

زنش گفت ازینان چه خواهی مکن
که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مرد نادان پی کار خویش
گرفتند یکروز زن را به نیش

بیامد زدکان سوی خانه مرد
بران بی خرد زن بسی طیره کرد

زن بیخرد بر در و بام و کوی
همیکرد فریاد و میگفت شوی

مکن روی بر مردم ای زن ترش
تو گفتی که زنبور مسکین مکش

کسی با بدان نیکوئی چون کند
بدانرا تحمل بد افزون کند

چو اندر سری بینی آزار خلق
به شمشیر تیزش بیازار حلق

سگ

سگ آخر که باشد که خوانش نهند
بفرمای تا استخوانش دهند

چه نیکو زدست این مثل پیرده
ستور لگدزن گرانبار به

اگر نیکمردی نماید عسس
نیارد بشب خفتن از دزد کس

نی نیزه در حلقه کارزار
بقیمت تر از نیشکر صد هزار

نه هرکس سزاوار باشد بمال
یکی مال خواهد یکی گوشمال

چو گربه نوازی کبوتر برد
چو فربه کنی گرگ یوسف درد

بنائی که محکم ندارد اساس
بلندش مکن ور کنی زو هراس

گفتار اندر پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرام صحرانشین
چو یکران توسن زدش بر زمین

دگر اسپی از گله باید گرفت
که گر سرکشد باز شاید گرفت

سر چشمه شاید گرفتن به بیل
چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

به بند ای پسر دجله گر آب کاست
که سودی ندارد چو سیلاب خاست

چو گرگ خبیث آمد اندر کمند
بکش ورنه دل برکن از گوسفند

از ابلیس هرگز نیاید سجود
نه از بدگهر نیکوئی در وجود

بداندیش را جای و فرصت مده
عدو در چه و دیو در شیشه به

مگو شاید این مار کشتن بچوب
چو سر زیر سنگ تو دارد بکوب

قلم زن که بد کرد با زیردست
قلم بهتر او را بشمشیر دست

مدبر که قانون بد می نهد
ترا می برد تا بآتش دهد

مگو ملک را این مدبر بس است
مدبر مخوانش که مدبر کس است

سعید آورد قول سعدی بجای
که توفیر ملک است و تدبیر و رای

باب سوم در عشق

خوشا وقت شوریدگان غمش
که گر ریش بینند و گر مرهمش

گدایانی از پادشاهی نفور
بامیدش اندر گدائی صبور

دمادم شراب الم در کشند
وگر تلخ بینند دم در کشند

بلای خمار است در عیش مل
سلح دار خار است با شاخ گل

نه تلخ است صبری که در یاد اوست
که تلخی شکر باشد از دست دوست

اسیرش نخواهد رهائی ز بند
شکارش نجوید خلاص از کمند

سلاطین عزلت گدایان حی
منازل شناسان گم کرده پی

ملامت کشانند مستان یار
سبکتر برد اشتر مست بار

بسر وقتشان خلق کی ره برند
که چون آب حیوان بظلمت درند

چو بیت المقدس درون پر ز تاب
رها کرده دیوار بیرون خراب

چو پروانه آتش بخود در زنند
نه چون کرم پیله بخود در تنند

دلارام در بر دلارام جوی
لب از تشنگی خشک بر طرف جوی

نگویم که بر آب قادر نیند
که بر ساحل نیل مستسقی اند

گفتار اندر ثبوت عشق حقیقی بدلیل مجازی

ترا عشق همچون خودی ز آب و گل
رباید همی صبر و آرام دل

به بیداریش فتنه بر خد و خال
بخواب اندرش پای بند خیال

بصدقش چنان سر نهی بر قدم
که بینی جهان با وجودش عدم

چو در چشم شاهد نیاید زرت
زر و خاک یکسان نماید برت

دگر با کست در نیاید نفس / که با او نماند دگر جای کس

تو گوئی بچشم اندرش منزل است / وگر چشم برهم نهی در دل است

نه اندیشه از کس که رسوا شوی / نه قوت که یکدم شکیبا شوی

گرت جان بخواهد بکف برنهی / ورت تیغ بر سر نهد سر نهی

چو عشقی که بنیاد او بر هواست / چنین فتنه انگیز و فرمان رواست

عجب داری از سالکان طریق / که باشند در بحر معنی غریق

بسودای جانان ز جان مشتغل / بذکر حبیب از جهان مشتغل

بیاد حق از خلق بگریخته / چنان مست ساقی که می ریخته

نشاید بدارو دوا کردشان / که کس مطلع نیست بر دردشان

الست از ازل همچنانشان بگوش / بفریاد قالوا بلی در خروش

گروهی عمل دار عزلت نشین / قدمهای خاکی دم آتشین

بیک نعره کوهی ز جا برکنند / بیک ناله ملکی بهم برزنند

چو باد اند پنهان و چالاک پوی / چو سنگ اند خاموش و تسبیح گوی

سحرها بگریند چندانکه آب — فرو شویند از دیده شان کحل خواب

فرس کشته از بس که شب رانده اند — سحرگه خروشان که وا مانده اند

شب و روز در بحر سودا و سوز — ندانند ز آشفتگی شب ز روز

چنان فتنه بر حسن صورت نگار — که با حسن صورت ندارند کار

ندادند صاحبدلان دل به پوست — وگر ابلهی داد بی مغز کوست

می صرف وحدت کسی نوش کرد — که دنیا و عقبی فراموش کرد

حکایت گدازاده با پادشاهزاده

شنیدم که وقتی گدازاده‌ای — نظر داشت با پادشازاده‌ای

همی رفت و می پخت سودای خام — خیالش فرو برده دندان بکام

ز میدانش خالی نبودی چو میل — همه وقت پهلوی اسپش چو پیل

دلش خون شد و راز در دل بماند — ولی پایش از گریه در گل بماند

رقیبان خبر یافتندش ز درد — دگر باره گفتندش اینجا مگرد

دمی رفت و یاد آمدش روی دوست — دگر خیمه زد بر سر کوی دوست

غلامی شکستش سرو دست و پای — که باری نگفتمت ایدر مپای

دگر رفت و صبر و قرارش نبود — شکیبائی از روی یارش نبود

مگس وارش از پیش شکّر بجور — براندندی و بازگشتی بفور

کسی گفتش ای شوخ دیوانه رنگ — عجب صبر داری تو بر چوب و سنگ

بگفت این جفا بر من از دست اوست — نه شرطست نالیدن از دست دوست

من اینک دم دوستی میزنم — گر او دوست دارد و گر دشمنم

ز من صبر بی او توقع مدار — که با او هم امکان ندارد قرار

نه نیروی صبرم نه جای ستیز — نه امکان بودن نه پای گریز

مگو زین در بارگه سر بتاب — و گر سر چو میخم کشد در طناب

نه پروانه جان داده در پای دوست — به از زنده در کنج تاریک اوست

بگفت ار خوری زخم چوگان او — بگفتا بپایش درافتم چو گو

بگفتا سرت گر ببرّد به تیغ — بگفت اینقدر نبود از وی دریغ

یکی را که معشوق باشد یکی — نیازارد از وی بهر اندکی

مرا خود ز سر نیست چندان خبر — که تاج است بر تارکم یا تبر

مکن با من ناشکیبا عتیب — که در عشق صورت نه بندد شکیب

چو یعقوبم ار دیده گردد سپید — نبرم ز دیدار یوسف امید

رکابش ببوسید روزی جوان — برآشفت و برتافت از وی عنان

بخندید و گفتا عنان بر مپیچ — که سلطان عنان بر نه پیچد ز هیچ

مرا با وجود تو هستی نماند — بیاد توام خود پرستی نماند

گرم جرم بینی مکن عیب من — توئی سر برآورده از جیب من

بدان زهره دستت زدم در رکاب — که خود را نیاوردم اندر حساب

کشیدم قلم در سر نام خویش — نهادم قدم بر سر کام خویش

مرا خود کشد تیر آن چشم مست — چه حاجت که آری بشمشیر دست

تو آتش به نی در زن و در گذر — که نه خشک در بیشه ماند نه تر

حکایت در معنی فناء اهل محبت

شنیدم که بر لحن خنیاگری — برقص اندر آمد پری پیکری

زد لهای شوریده پیرامنش | گرفت آتش شمع در دامنش
پراگنده خاطر شد و خشمناک | یکی گفتش از دوستداران چه باک
ترا آتش ای دوست دامن بسوخت | مرا خود بیکبار از من بسوخت
اگر یاری از خویشتن دم مزن | که شرکست با یار و با خویشتن

حکایت در معنی اشتغال اهل محبت

چنین دارم از پیر داننده یاد | که شوریده سر بصحرا نهاد
پدر در فراقش نخورد و نخفت | پسر را ملامت بکردند و گفت
از آنگه که یارم کس خویش خواند | دگر با کسم آشنائی نماند
بحقش که تا حق جمالم نمود | دگر هرچه دیدم خیالم نمود
نشد گم که روی از خلایق بتافت | که گم کردهٔ خویش را باز یافت
پراگندگانند زیر فلک | که هم دد توان خواندشان هم ملک
ز یاد ملک چون ملک نارمند | شب و روز چون دد ز مردم رمند
قوی بازوانند کوتاه دست | خردمند شیدا و هشیار مست

گه آسوده در گوشهٔ خرقه دوز | گه آشفته در مجلسی خرقه سوز
نه سودای خودشان نه پروای کس | نه در کنج توحیدشان جای کس
پرشنده عقل و پراگنده هوش | ز قول نصیحتگر آگنده گوش
بدریا نخواهد شدن بط غریق | سمندر چه داند عذاب الحریق
تهیدست مردان پر حوصله | بیابان نوردان بی قافله
ندارند چشم از خلایق پسند | که ایشان پسندیدهٔ حق بسند
عزیزان پوشیده از چشم خلق | نه زنار داران پوشیده دلق
پر از میوه و سایه ور چون رزند | نه چون ما سیه کار و ازرق نزند
بخود سر فرو برده همچون صدف | نه مانند دریا برآورده کف
نه مردم همین استخوانند و پوست | نه هر صورتی جان معنی در وست
نه سلطان خریدار هر بنده ایست | نه در زیر هر ژنده ای زنده ایست
اگر ژاله هر قطره دُر شدی | چو خرمهره بازار از او پر شدی
چو غازی بخود بر نه بندند پای | که محکم رود پای چوبین ز جای

حریفان خلوت سرای الست | بیک جرعه تا نفخهٔ صور مست
به تیغ از غرض برنگیرند چنگ | که پرهیز و عشق آبگینه است و سنگ

حکایت در معنی غلبهٔ وجد و سلطنت عشق

یکی شاهدی در سمرقند داشت | که گفتی بجای سمر قند داشت
جمالی گرو برده از آفتاب | ز شوخیش بنیاد تقوی خراب
تعالی الله از حسن تا غایتی | که پنداری از رحمت است آیتی
همی رفتی و دیدها در پیش | دل دوستان کرده جان برخیش
نظر کردی این دوست در وی نهفت | نگه کرد باری به تندی و گفت
که ای خیره سر چند پوئی پیم | ندانی که من مرغ دامت نیم
گرت بار دیگر ببینم به تیغ | چو دشمن ببرم سرت بیدریغ
کسی گفتش اکنون سر خویش گیر | ازین سهل تر مطلبی پیش گیر
نه پندارم این کام حاصل کنی | مبادا که جان در سر دل کنی
چو مفتون صادق ملامت شنید | بدرد از درون ناله بر کشید

که بگذار تا زخم تیغ هلاک — بغلطاندم لاشه در خون و خاک
مگر پیش دشمن بگویند دوست — که این کشتهٔ زخم شمشیر اوست
نمی بینم از خاک کویش گریز — به بیداد گو آب رویم بریز
مرا توبه فرمائی ای خودپرست — ترا توبه زین گفتن اولی ترست
ببخشای بر من که هرچه او کند — وگر قصد خون است نیکو کند
بسوزاندم هر شبی آتشش — سحر زنده گردم ببوی خوشش
اگر میرم امروز در کوی دوست — قیامت زنم خیمه پهلوی دوست
مده تا توانی درین جنگ پشت — که زنده است سعدی چو عشقش بکشت

حکایت فدا شدن اهل محبت و هلاک را غنیمت شمردن

یکی تشنه میرفت و جان میسپرد — خنک نیک بختی که در آب مرد
بدو گفت نابالغی کای عجب — چو مردی چه سیراب چه خشک لب
بگفتا نه آخر دهان ترکنم — که تا جان شیرینش در سر کنم
فتد تشنه در آبدان عمیق — که داند که سیراب میرد غریق

اگر عاشقی دامن او بگیر
وگر گویدت جان بده گو بگیر

بهشت تن آسانی آنگه خوری
که بر دوزخ نیستی بگذری

دل تخم کاران بود بارکش
چو خرمن برآید بخسپند خوش

درین مجلس آنکس بکامی رسید
که در دور آخر بجامی رسید

حکایت در صبر و ثبات روندگان

چنین نقل دارم ز مردان راه
فقیران منعم گدایان شاه

که پیری بدریوزه شد بامداد
در مسجدی دید و آواز داد

یکی گفتش این خانهٔ خلق نیست
که چیزی دهندت بشوخی مایست

بپرسید این خانهٔ کیست پس
که بخشایشش نیست بر حال کس

بگفتا خموش این چه لفظ خطاست
خداوند خانه خداوند ماست

نگه کرد قندیل و محراب دید
بسوز از جگر نعره برکشید

که حیف است ازینجا فراتر شدن
دریغ است محروم ازین در شدن

نرفتم بنومیدی از هیچ کوی
چرا از در حق روم زرد روی

هم آنجا کنم دست خواهش دراز | که دانم نگردم تهیدست باز
شنیدم که سالی مجاور نشست | چو فریاد خواهان برآورد دست
شبی پای عمرش فرو شد بگل | طپیدن گرفت از ضعیفیش دل
سحر برد شخصی چراغش بسر | رمق دید ازو چون چراغ سحر
همی گفت غلغل کنان از فرح | و من دق باب الکریم انفتح
طلبگار باید صبور و حمول | که نشنیده ام کیمیاگر ملول
چه زرها بخاک سیه در کند | که باشد که روزی مسی زر کند
زر از بهر چیزی خریدن نکوست | نخواهی خریدن به از یار دوست
گر از دلبری دل بتنگ آیدت | دل غمگساری بچنگ آیدت
مبر تلخ عیشی ز روی ترش | بآبی دگر آتشش باز کش
ولی گر بخوبی ندارد نظیر | باندک دل آزار ترکش مگیر
توان از کسی دل بپرداختن | که دانی که بی او توان ساختن

حکایت در معنی آنکه طالب صادق بجفا بر نگردد

شبی تا سحر صالحی زنده داشت | سحر دستهای دعا برفراشت
یکی هاتف انداخت در گوش پیر | که بیحاصلی رو سر خویش گیر
برین در دعای تو مقبول نیست | بخواری برو یا بزاری بایست
شبی دیگر از ذکر و طاعت نخفت | مریدی ز حالش خبر داشت گفت
چو دیدی کزان سوی بست است در | به بیحاصلی سعی چندین مبر
بدیباچه بر اشک یاقوت فام | بحسرت ببارید و گفت ای غلام
مپندار گروی عنان برشکست | که من باز دارم ز فتراک دست
بنومیدی آنگه بگردیدمی | ازین ره که راه دگر دیدمی
چو خواهنده محروم گشت از دری | چه غم گر شناسد در دیگری
شنیدم که راهم درین کوی نیست | ولی هیچ راهی دگر روی نیست
درین بود سر بر زمین فدی | که گفتند در گوش جانش ندی
قبول است گرچه هنر نیستش | که جز ما پناهی دگر نیستش

حکایت

یکی در نشابور دانی چه گفت — چو فرزندش از فرض خفتن بخفت

توقع مدار ای پسر گر کسی — که بی سعی هرگز بجائی رسی

سمیلان چو برمیگیرد قدم — وجودیست بی منفعت چون عدم

طمع دار سود و بترس از زیان — که بی بهره باشند فارغ زیان

حکایت در صبر بر جفای آنکه از و صبر نتوان کرد

شکایت کند نوعروسی جوان — به پیری ز داماد نامهربان

که مپسند چندین که با این پسر — بتلخی رود روزگارم بسر

کسانی که با من درین منزل اند — نه بینم که چون من پریشان دل اند

زن و مرد باهم چنان دوست اند — که گوئی دو مغز و یکی پوست اند

ندیدم درین مدت از شوی من — که باری بخندید در روی من

شنید این سخن پیر فرخنده فال — سخندان بود مرد دیرینه سال

جوابی چو پیرانه اش گفت خوش — که گر خوبرویست بارش بکش

دریغ است روی از کسی تافتن — که دیگر نشاید چنو یافتن

چرا سرکشی زانکه گر سر کشد | بحرف وجودت قلم درکشد
رضا ده بفرمان حق بنده وار | که چون او نه بینی خداوندگار

حکایت

یکم روز بر بنده دل بسوخت | که میگفت و فرمانبرش میفروخت
ترا بنده از من به افتد بسی | مرا چون تو دیگر نیفتد کسی

حکایت در معنی اختیار درد بر درمان از قبل دوست

طبیبی پری چهره در مرو بود | که در باغ دل قامتش سرو بود
نه از درد دلهای ریشش خبر | نه از چشم بیمار خویشش خبر
حکایت کند دردمندی غریب | که خوش بود چندی سرم با طبیب
نمیخواستم تندرستی خویش | که دیگر نیاید طبیبم به پیش
بسا عقل زورآور چیر دست | که سودای عشقش کند زیر دست
چو سودا خرد را بمالید گوش | نیارد دگر سر برآورد هوش

حکایت در معنی استیلای عشق بر عقل

یکی پنجهٔ آهنین راست کرد
که با شیر زورآوری خواست کرد

چو شیرش بسرپنجه در خود کشید
دگر زور در پنجه خود ندید

یکی گفتش آخر چه خسپی چو زن
بسرپنجهٔ آهنینش بزن

شنیدم که مسکین دران زیر گفت
نشاید بدین پنجه با شیر گفت

چو بر عقل دانا شود عشق چیر
همان پنجهٔ آهنین است و شیر

تو در پنجهٔ شیر مرد اوژنی
چه سودت کند پنجهٔ آهنی

چو عشق آمد از عقل دیگر مگوی
که در دست چوگان اسیرست گوی

حکایت در معنی عزت محبوب در نظر محب

میان دو عم زاده وصلت فتاد
دو خورشید سیمای مهتر نژاد

یکی را بغایت خوش افتاده بود
دگر نافرو سرکش افتاده بود

یکی لطف و خلق پریوار داشت
یکی روی در روی دیوار داشت

یکی خویشتن را بیاراستی
دگر مرگ خویش از خدا خواستی

پسر را نشاندند پیران ده
که مهرت برو نیست مهرش بده

بخندید و گفت ای بصد گوسفند | تغابن نباشد رهائی ز بند
بناخن پریچهره میکند پوست | که هرگز بدین کی شکیبم ز دوست
کند ترک مهر و وفا و وصول | مرا زان چه گر رد کند یا قبول
بیا همچنین زندگانی کنم | جفا بینم و مهربانی کنم
نه صد گوسفندم که سیصد هزار | نباید بنادیدن روی یار
ترا هرچه مشغول دارد ز دوست | گر انصاف پرسی دلارامت اوست
یکی پیش شوریده حالی نبشت | که دوزخ تمنا کنی یا بهشت
بگفتا مپرس از من این ماجرا | پسندیدم آنچه او پسندد مرا

حکایت مجنون و صدق محبت او با لیلی

بمجنون کسی گفت کای نیک پی | چه بودت که دیگر نیائی بحی
مگر در سرت شور لیلی نماند | خیالت دگر گشت و میلی نماند
چو بشنید بیچاره بگریست زار | که ای خواجه دستم ز دامن بدار
مرا خود دل دردمندست ریش | تو نیزم نمک بر جراحت مریز

نه دوری دلیل صبوری بود | که بسیار دوری ضروری بود
بگفت ای وفادار فرخنده خوی | پیامی که داری ببلبل بگوی
بگفتا مبر نام من پیش دوست | که حیف است ذکر من آنجا که اوست

حکایت سلطان محمود و صدق محبت او و سیرت ایاز

یکی خرده بر شاه غزنین گرفت | که حسنی ندارد ایاز ای شگفت
گلی را که نه رنگ باشد نه بوی | غریب است سودای بلبل بروی
بمحمود گفت این حکایت کسی | به پیچید از اندیشه بر خود بسی
که عشق من ای خواجه بر خوی اوست | نه بر قدّ و بالای نیکوی اوست
شنیدم که در تنگنائی شتر | بیفتاد و بشکست صندوق دُر
به یغما ملک آستین برفشاند | وز آنجا به تعجیل مرکب براند
سواران پی دُرّ و مرجان شدند | ز سلطان بیغما پریشان شدند
نماند از وشاقان گردن فراز | کسی در قفای ملک جز ایاز
نگه کرد کای دلبر پیچ پیچ | ز یغما چه آورده گفت هیچ

من اندر قفای تو می تاختم	زخدمت به نعمت نپرداختم
گرت قربتی هست در بارگاه	بخلعت مشو غافل از پادشاه
خلاف طریقت بود کاولیا	تمنا کنند از خدا جز خدا
گر از دوست چشمت بر احسان اوست	تو در بند خویشی نه در بند دوست
ترا تا دهن باشد از حرص باز	نیاید بگوش دل از غیب راز
حقیقت سرائیست آراسته	هوا و هوس گرد برخاسته
نه بینی که جائی که برخاست گرد	نه بیند نظر ورچه بیناست مرد

حکایت در معنی قدم درست مردان

قضا را من و پیری از فاریاب	رسیدیم در خاک مغرب بآب
مرا یکدرم بود برداشتند	بکشتی و درویش بگذاشتند
سیاهان براندند کشتی چو دود	که آن ناخدا ناخدا ترس بود
مرا گریه آمد ز تیمار جفت	بر آن گریه قهقه بخندید و گفت
مخور غم برای من ای پر خرد	مرا آن کس آرد که کشتی برد

بگسترد سجاده بر روی آب / خیال است پنداشتم یا بخواب

زمد هوشیم دیده آن شب نخفت / نگه بامدادان بمن کرد و گفت

عجب ماندی ای یار فرخنده رای / ترا کشتی آورد و ما را خدای

مرا اهل صورت بدین نگروند / که ابدال در آب و آتش روند

نه طفلی کز آتش ندارد خبر / نگهداردش مادر مهرور

پس آنان که در وجد مستغرقند / چنین دان که منظور عین الحق اند

نگهدارد از تاب آتش خلیل / چو تابوت موسی ز غرقاب نیل

چو کودک بدست شناور براست / نترسد و گر دجله پهناور است

تو بر روی دریا قدم چون زنی / چو مردان که بر خشک تر دامنی

گفتار اندر معنی فنای موجودات با کبریای باری عز اسمه

ره عقل جز پیچ بر پیچ نیست / بر عارفان جز خدا هیچ نیست

توان گفتن این با حقایق شناس / ولی خرده گیرند اهل قیاس

که پس آسمان و زمین چیستند / بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیده پرسیدی ای هوشمند / بگویم گر آید جوابت پسند

که هامون و دریا و کوه و فلک / پری و آدمی زاده دیو و ملک

همه هرچه هستند از آن کمترند / که با هستیش نام هستی برند

عظیم است پیش تو دریا بموج / بلند است گردون گردان باوج

ولی اهل صورت کجا پی برند / که ارباب معنی بملکی درند

که گر آفتابست یکذره نیست / وگر هفت دریاست یکقطره نیست

چو سلطان عزت علم برکشد / جهان سر بجیب عدم درکشد

حکایت دهقان در لشکر سلطان

رئیس دهی با پسر در رهی / گذشتند بر قلب شاهنشهی

پسر چاوشان دید و تیغ و تبر / قباهای اطلس کمرهای زر

یلان کماندار نخجیر زن / غلامان ترکش کش تیرزن

یکی در برش پرنیانی قباه / یکی بر سرش خسروانی کلاه

پسر کان همه شوکت و پایه دید / پدر را بغایت فرومایه دید

که حالش بگردید و رنگش بریخت ز هیبت به پیغوله در گریخت

پسر گفتش آخر بزرگ دهی بسرداری از سر بزرگان مهی

چه بودت که بریدی از جان امید بلرزیدی از پادشاهی چو بید

بلی گفت سالار و فرمان دهم ولی عزتم هست تا در دهم

بزرگان از آن دهشت آلوده اند که در بارگاه ملک بوده اند

تو ای بیخبر همچنان در دهی که بر خویشتن منصبی می نهی

نگفتند حرفی زبان آوران که سعدی نگوید مثالی بر آن

حکایت کرم شبتاب

مگر دیده باشی که در باغ و راغ بتابد بشب کرمکی چون چراغ

یکی گفتش ای مرغک شب فروز چه بودت که بیرون نیائی بروز

ببین کاتشین کرمک خاکزاد جواب از سر روشنائی چه داد

که من روز و شب جز بصحرا نیم ولی پیش خورشید پیدا نیم

حکایت دانشمند با اتابک سعدبن زنگی غفرالله له

ثنا گفت بر سعد زنگی کسی — که بر تربتش باد رحمت بسی

درم داد و تشریف و بنواختش — بمقدار خود منزلت ساختش

چو الله و بس دید بر نقش زر — بشورید و برکند خلعت ز بر

ز سوزش چنان شعله در جان گرفت — که بر جست و راه بیابان گرفت

یکی گفتش از همنشینان دشت — چه دیدی که حالت دگرگونه گشت

تو اول زمین بوسه دادی سه جای — نبایستی آخر زدن پشت پای

بخندید کاول ز بیم و امید — همی لرزه بر تن فتادم چو بید

بآخر ز تمکین الله و بس — نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

حکایت مرد حق شناس

بشهری در از شام غوغا فتاد — گرفتند پیری مبارک نهاد

هنوز آن حدیثم بگوش اندر است — چو قیدش نهادند بر پا و دست

که گفت ار نه سلطان اشارت کند — کرا زهره باشد که غارت کند

بباید چنین دشمنی دوست داشت — که میدانمش دوست بر من گماشت

اگر عزّ و جاه است وگر ذلّ و قید | من از حق شناسم نه از عمرو و زید
ز علت مدار ای خردمند بیم | چو داروی تلخت فرستد حکیم
بخور هر چه آید ز دست حبیب | نه بیمار داناتر است از طبیب

حکایت صاحب نظر پارسا

یکی را چو من دل بدست کسی | گرو بود و میبرد خواری بسی
پس از هوشمندی و فرزانگی | بدف بر زدندش ز دیوانگی
قفا خوردی از دست یاران خویش | چو مسمار پیشانی آورد پیش
خیالش چنان بر سر آشوب کرد | که بام دماغش لگدکوب کرد
ز دشمن جفا بردی از بهر دوست | که تریاک اکبر بود زهر دوست
نبودش ز تشنیع یاران خبر | که غرقه ندارد ز باران خبر
کرا پای خاطر برآید بسنگ | نیندیشد از شیشهٔ نام و ننگ
شبی دیو خود را پریچهره ساخت | در آغوش آن مرد و بر وی بتاخت
سحرگه مجال نمازش نبود | ز یاران کس آگه ز رازش نبود

بآبی فرو رفت نزدیک بام | برو بسته سر مادری از زر خام
نصیحت گری لومش آغاز کرد | که خود را بکشتی درین آب سرد
ز برنای منصب برآمد خروش | که زنهار ازین حرف منکر خموش
مرا پنجروز این پسر دل فریفت | ز مهرش چنانم که نتوان شکیفت
نه پرسید باری بخلق خوشم | نگر تا چه بارش بجان می کشم
ق پس آنرا که شخصم ز خاک آفرید | بقدرت درو جان پاک آفرید
عجب داری ار بار امرش برم | که دائم باحسان و فضلش درم

گفتار اندر سماع اهل دل و تقریر حق و باطل آن

اگر مرد عشقی کم خویش گیر | وگرنه ره عافیت پیش گیر
مترس از محبت که خاکت کند | که باقی شوی گر هلاکت کند
نروید نبات از حبوب درست | مگر خاک بر وی بگردد نخست
ترا با حق آن آشنائی دهد | که از دست خویشت رهائی دهد
که تا با خودی در خودت راه نیست | وزین نکته جز بیخود آگاه نیست

نه مطرب که آواز پای ستور — سماع است اگر عشق داری و شور

مگس پیش شوریده دل پر نزد — که او چون مگس دست بر سر زند

نه بم داند آشفته سامان نه زیر — بآواز مرغی بنالد فقیر

سراینده خود می نگردد خموش — ولیکن نه هر وقت بازست گوش

چو شوریدگان می پرستی کنند — بر آواز دولاب مستی کنند

برقص اندر آیند دولاب وار — چو دولاب بر خود بگریند زار

به تسلیم سر در گریبان برند — چو طاقت نماند گریبان درند

بگویم سماع ای برادر که چیست — مگر مستمع را بدانم که کیست

گر از برج معنی بود طیر او — فرشته فرو ماند از سیر او

وگر مرد لهوست و بازی و لاغ — قوی تر شود دیوش اندر دماغ

چه مرد سماع است شهوت پرست — بآواز خوش خفته خیزد نه مست

پریشان شود گل بباد سحر — نه هیزم که نشکافدش جز تبر

جهان پر سماع است و مستی و شور — ولیکن چه بیند در آئینه کور

مکن عیب درویش حیران مست / که غرق است ازان میزند پا و دست

نه بینی شتر بر حُدای عرب / که چونش برقص اندر آرد طرب

شتر را چو شور و طرب در سر است / اگر آدمی را نباشد خر است

حکایت

شکر لب جوانی نی آموختی / که دلها در آتش چو نی سوختی

پدر بارها بانگ بروی زدی / به تندی و آتش دران نی زدی

شبی بر ادای پسر گوش کرد / سماعش پریشان و مدهوش کرد

همیگفت و بر چهره افگند خوی / که آتش بمن در زد این بار نی

ندانی که شوریده حالان مست / چرا بر فشانند در رقص دست

گشاید دری بر دل از واردات / فشاند سر دست بر کائنات

حلالش بود رقص بر یاد دوست / که هر آستینیش جانی دروست

گرفتم که خود چابکی در شنا / برهنه توانی زدن دست و پا

بکن خرقهٔ نام و ناموس و زرق / که عاجز بود مرد با جامه غرق

تعلق حجاب است و بیحاصلی
چو پیوندها بگسلی واصلی

حکایت

کسی گفت پروانه را کای حقیر
برو دوستی درخور خود بگیر

رهی رو که بینی طریق رجا
تو و مهر شمع از کجا تا کجا

سمندر نه گرد آتش مگرد
که مردانگی باید آنگه نبرد

ز خورشید پنهان شود موش کور
که جهل است با آهنین پنجه زور

یکی را چو دانی که خصم تو اوست
نه از عقل باشد گرفتن بدوست

ترا کس نگوید نکو میکنی
که جان در سر کار او میکنی

گدائی که از پادشه خواست دخت
قفا خورد و سودای بیهوده پخت

کجا در حساب آورد چون تو دوست
که روی ملوک و سلاطین در اوست

مپندار کو در چنان مجلسی
مدارا کند با چو تو مفلسی

و گر با همه خلق نرمی کند
تو بیچاره ای با تو گرمی کند

نگه کن که پروانهٔ سوزناک
چه گفت ای عجب گر بسوزم چه باک

مرا چون خلیل آتشی در دل است
که پنداری این شعله بر من گل است

نه دل دامن دلستان می‌کشد
که مهرش گریبان جان می‌کشد

نه خود را بر آتش بخود میزنم
که زنجیر شوق است در گردنم

مرا همچنان دور بودم که سوخت
نه اینندم که آتش بمن در فروخت

نه آن میکند یار در شاهدی
که با او توان گفتن از زاهدی

که عیبم کند بر تولای دوست
که من راضیم کشته در پای دوست

مرا بر تلف حرص دانی چراست
چو او هست اگر من نباشم رواست

بسوزم که یار پسندیده اوست
که در وی سرایت کند سوز دوست

مرا چند گوئی که در خورد خویش
حریفی بدست آر همدرد خویش

بدان ماند اندرز شوریده حال
که گوئی بگژدم گزیده منال

کسی را نصیحت مگو ای شگفت
که دانی که در وی نخواهد گرفت

ز کف رفته بیچاره را لگام
نگویند کاهسته ران ای غلام

چه نغز آمد این نکته در سندباد
که عشق آتش است ای پسر پند باد

وزیران را بنواخت ۱۲ نثار احمد غفرله

به باد آتش تیز برتر شود
پلنگ از زدن کینه ور تر شود

چو نیکت بدیدم بدی می‌کنی
که رویم فرا چون خودی میکنی

ز خود بهتری جوی و فرصت شمار
که با چون خودی گم کنی روزگار

پی چون خودان خود پرستان روند
بکوی خطرناک مستان روند

من اوّل که این کار سر داشتم
دل از سر بیکبار برداشتم

سر انداز در عاشقی صادق است
که بد زهره بر خویشتن عاشق است

اجل ناگهی در کمینم کشد
همان به که آن نازنینم کشد

چو بی‌شک نبشت است بر سر هلاک
بدست دلارام خوشتر هلاک

نه روزی به بیچارگی جان دهی
پس آن به که در پای جانان دهی

مخاطبهٔ شمع و پروانه

شبی یاد دارم که چشمم نخفت
شنیدم که پروانه با شمع گفت

که من عاشقم گر بسوزم رواست
ترا گریه و سوز باری چراست

بگفت ای هوادار مسکین من
برفت انگبین یار شیرین من

چو شیرینی از من بدر میرود | چو فرهادم آتش بسر میرود

همی گفت و هر لحظه سیلاب درد | فرو میدویدش برخسار زرد

که ای مدعی عشق کار تو نیست | که نه صبر داری نه یارای ایست

تو بگریزی از پیش یک شعله خام | من استاده‌ام تا بسوزم تمام

ترا آتش عشق اگر پر بسوخت | مرا بین که از پای تا سر بسوخت

نه رفته ز شب همچنان بهره | که ناگه بکشتش پریچهره

همی گفت و میرفت دودش بسر | همین بود پایان عشق ای پسر

اگر عاشقی خواهی آموختن | بکشتن فرج یابی از سوختن

مکن گریه بر گور مقبول دوست | برو خرمی کن که مقبول اوست

اگر عاشقی سر مشو از مرض | چو سعدی فرو شوی دست از غرض

فدائی ندارد ز مقصود چنگ | وگر بر سرش تیر بارند و سنگ

بدریا مرو گفتمت زینهار | وگر میروی تن بطوفان سپار

باب چهارم در تواضع

زخاک

زخاک آفریدت خداوند پاک / پس ای بنده افتادگی کن چو خاک

حریص و جهانسوز و سرکش مباش / زخاک آفریدندت آتش مباش

چو گردن کشید آتش هولناک / به بیچارگی تن بینداخت خاک

چو این سرفرازی نمود آن کمی / ازین دیو کردند ازان آدمی

حکایت درین معنی

یکی قطره باران ز ابری چکید / خجل شد چو پهنای دریا بدید

که جائی که دریاست من کیستم / گر او هست حقا که من نیستم

چو خود را بچشم حقارت بدید / صدف در کنارش بجان پرورید

سپهرش بجائی رسانید کار / که شد نامور لؤلؤی شاهوار

بلندی بدان یافت کو پست شد / در نیستی کوفت تا هست شد

حکایت در معنی نظر مردان حق در خویشتن بحقارت

جوانی خردمند و پاکیزه بوم / ز دریا برآمد بدربند روم

درو فضل دیدند و فقر و تمیز / نهادند رختش بجای عزیز

سر صالحان گفت روزی بمرد | که خاشاک مسجد بیفشان و گرد

همان کین سخن مرد رهرو شنید | برون رفت و بازش کس آنجا ندید

بران حمل کردند یاران و پیر | که پروای خدمت ندارد فقیر

دگر روز خادم گرفتش براه | که ناخوب کردی برای تباه

ندانستی ای کودک خودپسند | که مردان ز خدمت بجایی رسند

گرستن گرفت از سر صدق سوز | که ای یار جان‌پرور دلفروز

نه گرد اندران بقعه دیدم نه خاک | من آلوده بودم دران جای پاک

گرفتم قدم لاجرم بازپس | که پاکیزه مسجد به از خاک و خس

طریقت جز این نیست درویش را | که افگنده دارد تن خویش را

بلندیت باید تواضع گزین | که این بام را نیست سلم جزین

حکایت سلطان بایزید بسطامی قدس الله سره در تواضع

شنیدم که وقتی سحرگاه عید | ز گرمابه آمد برون بایزید

یکی طشت خاکسترش بیخبر | فرو ریختند از سرائی بسر

همی گفت ژولیده دستار و موی | کف دست شکرانه مالان بروی
که ای نفس من درخور آتشم | بخاکستری روی درهم کشم
بزرگان نکردند در خود نگاه | خدا بینی از خویشتن بین مخواه
بزرگی بناموس و گفتار نیست | بلندی بدعوی و پندار نیست
قیامت کسی بینی اندر بهشت | که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
تواضع سر رفعت افرازدت | تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تندخوی | بلندیت باید بلندی مجوی

گفتار در عجب و عاقبت آن و شکستگی و برکت آن

ز مغرور دنیا ره دین مجوی | خدا بینی از خویشتن بین مجوی
گرت جاه باید مکن چون خسان | بچشم حقارت نگه در کسان
گمان کی برد مردم هوشمند | که در سر گرانی است قدر بلند
ازین نامورتر محلی مجوی | که خوانند خلقت پسندیده خوی
نه گر چون توئی بر تو کبر آورد | بزرگش نه بینی بچشم خرد

تو نیز ار تکبر کنی همچنان / نمائی که پیشت تکبر کنان

چو استاده بر مقام بلند / بر افتاده گر هوشمندی مخند

بسا ایستاده در آمد ز پای / که افتادگانش گرفتند جای

گرفتم که خود هستی از عیب پاک / تعنت مکن بر من عیبناک

یکی حلقهٔ کعبه دارد بدست / یکی در خراباتی افتاده مست

گر آن را بخواند که نگذاردش / ور این را براند که باز آردش

نه مستظهر است این باعمال خویش / نه آن را در توبه بستست پیش

حکایت عیسی علیه السلام و عابد ناپارسا

شنیدستم از راویان کلام / که در عهد عیسی علیه السلام

یکی زندگانی تلف کرده بود / بجهل و ضلالت سر آورده بود

دلیری سیه نامهٔ سخت دل / ز ناپاکی ابلیس ازوی خجل

بسر برده ایام بی حاصلی / نیاسوده تا بوده ازوی دلی

سرش خالی از عقل پر ز احتشام / شکم فربه از لقمهای حرام

بنار استی دامن آلوده — بنا داشتی دوده اندوده

نه پای چو بینندگان راست رو — نه گوشی چو مردم نصیحت شنو

چو سال بد از روی خلق نفور — نمایان بچشم چون مه نو ز دور

هوا و هوس خرمنش سوخته — جوی نیکنامی نیندوخته

سیه نامه چندان تنعم براند — که در نامه جای نبشتن نماند

گنهگار و خودرای و شهوت پرست — بغفلت شب و روز مخمور و مست

شنیدم که عیسی درآمد ز دشت — بمقصوره عابدی درگذشت

بزیر آمد از غرفه خلوت نشین — بپایش درافتاد سر بر زمین

گنه گار برگشته اختر ز دور — چو پروانه حیران در ایشان ز نور

تأمل بحسرت کنان شرمسار — چو درویش در دست سرمایه دار

خجل زیر لب عذرخواهان بسوز — ز شبهای در غفلت آورده روز

سرشک غم از دیده باران چو میغ — که عمرم بغفلت گذشت ای دریغ

برانداختم نقد عمر عزیز — بدست از نکوئی نیاورده چیز

چو من زنده هرگز مبادا کسی — که مرگش به از زندگانی بسی

برست آنکه در عهد طفلی بمرد — که پیرانه سر شرمساری نبرد

گناهم ببخش ای جهان آفرین — که گر با من آید فبئس القرین

درین گوشه نالان گنهکار پیر — که فریاد حالم رس ای دستگیر

نگون مانده از شرمساری سرش — روان آب حسرت بشیب برش

وزان نیمه عابد سر پر غرور — ترش کرده بر فاسق ابرو ز دور

که این مدبر اندر پی ما چراست — نگون بخت نادان چه همجنس ماست

بگردن بر آتش در افتاده — بباد هوا عمر بر داده

چه خیر آمد از نفس تر دامنش — که صحبت بود با مسیح و منش

چه بودی که زحمت ببردی ز پیش — بدوزخ برفتی پس کار خویش

همی رنجم از طلعت ناخوشش — مبادا که در من فتد آتشش

بمحشر که حاضر شود انجمن — خدایا تو با او مکن حشر من

درین بد که وحی از جلیل الصفات — در آمد بعیسی علیه الصلوات

که گر عالم است آن وگر وی جهول — مراد دعوت هر دو آمد قبول

تبه کرده ایام برگشته روز — بنالید بر من به زاری و سوز

به بیچارگی هر که آمد برم — نیندازمش ز آستان کرم

عفو کردم از وی عملهای زشت — درآرم بفضل خودش در بهشت

وگر عار دارد عبادت پرست — که در خلد با وی بود هم نشست

بگو ننگ از او در قیامت مدار — که آن را بجنت برند این به نار

که آن را جگر خون شد از سوز و درد — گر این تکیه بر طاعت خویش کرد

ندانست در بارگاه غنی — که بیچارگی به ز کبر و منی

کرا جامه پاک است و سیرت پلید — در دوزخش را نباید کلید

بر این آستان عجز و مسکینیت — به از طاعت و خویشتن بینیت

چو خود را ز نیکان شمردی بدی — نمی گنجد اندر خدائی خودی

اگر مردی از مردی خود مگوی — نه هر شهسواری بدر برد گوی

پیاز آمد آن بی هنر جمله پوست — که پنداشت چون پسته مغزی دروست

ازین نوع طاعت نیاید بکار | برو عذر تقصیر طاعت بیار

نخورد از عبادت برآن بیخرد | که با حق نکو بود و با خلق بد

سخن ماند از عاقلان یادگار | ز سعدی همین یک سخن یاد دار

گنهگار اندیشه ناک از خدای | به از پارسای عبادت نمای

حکایت دانشمند درویش و قاضی متکبر

فقیهی کهن جامه تنگدست | در ایوان قاضی بصف بر نشست

نگه کرد قاضی درو تیز تیز | معرف گرفت آستینش که خیز

ندانی که برتر مقام تو نیست | فروتر نشین یا برو یا بایست

بجای بزرگان دلیری مکن | چو سر پنجه ات نیست شیری مکن

نه هر کس سزاوار باشد بصدر | کرامت بجاه است و منزل بقدر

دگر ره چه حاجت به پند کس است | همین شرمساری عقوبت بس است

بعزت هر آنکو فروتر نشست | بخواری نیفتد ز بالا به پست

چو آتش برآورد درویش دود | فروتر نشست از مقامی که بود

فقیهان طریق جدل ساختند — لم و لا نسلم در انداختند
گشادند بر هم در فتنه باز — بلا و نعم کرده گردن دراز
تو گفتی خروسان شاطر بجنگ — فتادند در هم به منقار و چنگ
یکی بیخود از خشمناکی چو مست — یکی بر زمین میزند هر دو دست
فتادند در عقده‌ٔ پیچ پیچ — که در حل آن ره نبردند هیچ
کهن جامه در صف آخر ترین — بغرش در آمد چو شیر عرین
که برهان قوی باید و معنوی — نه رگهای گردن بحجت قوی
مرا نیز چوگان حرفست و گوی — بگفتند اگر نیک دانی بگوی
بکلک فصاحت بیانی که داشت — بدلها چو نقش نگین بر نگاشت
سر از کوی صورت بمعنی کشید — قلم بر سر حرف دعوی کشید
بگفتندش از هر کنار آفرین — که بر عقل و طبعت هزار آفرین
سمند سخن تا بجائی براند — که قاضی چو خر در خلابی بماند
برون آمد از طاق و دستار خویش — باکرام و لطفش فرستاد پیش

که هیهات قدر تو نشناختم / بشکر قدومت نپرداختم

دریغ آیدم با چنین پایه / که بینم ترا در چنین پایه

معرف بدلداری آمد برش / که دستار قاضی نهد بر سرش

بدست و زبان منع کردش که دور / منه بر سرم پای بند غرور

که فردا شود بر کهن میزران / بدستار پنجه گزم سرگران

چو مولام خوانند صدر کبیر / نمایند مردم بچشمم حقیر

تفاوت کند هرگز آب زلال / گرش کوزه زرین بود یا سفال

خرد باید اندر سر مرد و مغز / نباید مرا چون تو دستار نغز

کس از سر بزرگی نباشد بچیز / کدو سر بزرگ است و بی مغز نیز

میفراز گردن بدستار و ریش / که دستار پنبه است و سبلت حشیش

بصورت کسانیکه مردم وش اند / چو صورت همان به که دم درکشند

بقدر هنر جست باید محل / بلندی و نحسی مکن چون زحل

نی بوریا را بلندی نکوست / که خاصیت نیشکر خود در اوست

بدین عقل و همّت نخوانم کست / وگر میرود صد غلام از پست

چه خوش گفت خرمهرهٔ در گلی / چو برداشتش پُر طمع جاهلی

مرا کس نخواهد خریدن بهیچ / بدیوانگی در حریرم مپیچ

نه منعم بمال از کسی بهتر است / خر ار جُلّ اطلس بپوشد خر است

بدین شیوه مرد سخنگوی چست / باب سخن کینه از دل بشست

دل آزرده را سخت باشد سخن / چو خصمت بیفتاد سُستی مکن

چو دستت رسد مغز دشمن برآر / که فرصت فرو شوید از دل غبار

چنان ماند قاضی بجورش اسیر / که گفت اِنَّ هٰذا لَیَوْمٌ عَسیر

بدندان گزید از تعجب یدین / بماندش درو دیده چون فرقدین

وزانجا جوان روی همّت بتافت / برون رفت و بازش نشان کس نیافت

غریو از بزرگان مجلس بخاست / که گوئی چنین شوخ چشم از کجاست

نقیب از پیش رفت و هر سو دوید / که مردی بدین نعت و صورت که دید

یکی گفت ازین نوع شیرین نفس / درین شهر سعدی شناسیم و بس

بر آن صد هزار آفرین کین بگفت | حق تلخ بین تا چه شیرین بگفت

حکایت در توبه کردن پادشاه زادهٔ گنجه

یکی پادشه زادهٔ گنجه بود | که نااهل و ناپاک و سرپنجه بود

بمسجد در آمد سرایان و مست | می اندر سر و ساتگینی بدست

بمقصوره در پارسائی مقیم | زبان دلاویز و قلبی سلیم

تنی چند بر گفت او مجتمع | چو عالم نباشی کم از مستمع

چو بی عزتی پیشه کرد آن حرون | شدند آن عزیزان خراب اندرون

چو منکر بود پادشه را قدم | که یارد زد از امر معروف دم

تحکم کند سیر بر بوی گل | فرو ماند آواز چنگ از دهل

گرت نهی منکر بر آید ز دست | نشاید چو بی دست و پایان نشست

و گر دست قوت نداری بگوی | که پاکیزه گردد باندرز خوی

چو دست و زبان را نماند مجال | بهمت نمایند مردی رجال

یکی پیش دانای خلوت نشین | بنالید و بگریست سر بر زمین

که یکباری آخر برین رند مست / دعا کن که ما بی زبانیم و دست

دم سوزناک از دل باخبر / قوی تر که هفتاد تیغ و تبر

برآور مرد جهان دیده دست / چه گفت ای خداوند بالا و پست

خوش است این پسر وقتش از روزگار / خدایا همه وقت او خوش بدار

کسی گفتش ای قدوهٔ راستی / بدین بد چرا نیکوئی خواستی

چه بد عهد را نیک خواهی ز بهر / چه بد خواستن بر سر خلق شهر

چنین گفت بیننده تیزهوش / چو سر سخن در نیابی مجوش

بطامات مجلس بیاراستم / ز داد آفرین توبه اش خواستم

که هرگه که باز آید از خوی زشت / بعیشی رسد جاودان در بهشت

چنین پنج روزست عیشش مدام / بترک اندرش عیشهای مدام

حدیثی که مرد سخن ساز گفت / یکی زان میان با ملک باز گفت

ز وجد آب در چشمش آمد چو میغ / ببارید بر چهره سیل دریغ

به نیران شوق اندرونم بسوخت / حیا دیده بر پشت پایش بدوخت

بر نیک محضر فرستاد کس ... در توبه کوبان که فریاد رس

قدم رنجه فرمای تا سر نهم ... سر جهل و ناراستی بر نهم

دو رویه ستادند بر در سپاه ... سخن پرور آمد در ایوان شاه

شکر دیده و عناب و شمع و شراب ... ده از نعمت آباد و مردم خراب

یکی غایب از خود یکی نیم مست ... یکی شعر گویان صراحی بدست

ز سوئی برآورده مطرب خروش ... ز دیگر سو آواز ساقی که نوش

حریفان خراب از می لعل رنگ ... سر چنگی از خواب در بر چو چنگ

نبود از ندیمان گردن فراز ... بجز نرگس آنجا کسی دیده باز

دف و چنگ با یکدگر سازگار ... برآورده زیر از میان ناله زار

بفرمود در هم شکستند خرد ... مبدل شد آن عیش صافی بدرد

شکستند چنگ و گسستند رود ... بدر کرد گوینده از سر سرود

به میخانه در سنگ بر دن زدند ... کدو را نشاندند و گردن زدند

روان خم و چنگ او فتاده نگون ... تو گفتی شدست از بط کشته خون

خم آبستن خمر نه ماهه بود | در آن فتنه دختر بینداخت زود
شکم تا بنافش دریدند مشک | قدح را بر و چشم خونین بر اشک
بفرمود تا سنگ صحن سرای | بکندند و کردند نو باز جای
که گلگونه خمر یاقوت فام | بشستن نمیشد ز روی رخام
عجب نیست بالوعه گر شد خراب | که خورد اندران روز چندان شراب
دگر هر که بربط گرفتی بکف | قفا خوردی از دست مردم چو دف
وگر فاسقی چنگ بردی بدوش | بمالیدی اورا چو طنبور گوش
جوانی سر از کبر و پندار مست | چو پیران بکنج عبادت نشست
پدر بارها گفته بودش بهول | که پاکیزه رو باش و شایسته قول
جفای پدر برد و زندان و بند | چنان سودمندش نیامد که پند
گرش سخت گفتی سخن گوی سهل | که بیرون کن از سر جوانی و جهل
خیال غرورش بران داشتی | که درویش را زنده نگذاشتی
سپر نفگند شیر غران ز جنگ | نیندیشد از تیغ بران چنگ

بنرمی ز دشمن توان کرد دوست
چو با دوست نرمی کنی دشمن اوست

چو سندان کسی سخت روئی نکرد
که خایسک تادیب بر سر نخورد

بگفتن درشتی مکن با امیر
چو بینی که سختی کند سست گیر

باخلاق با هر که بینی بساز
اگر زیردستست وگر سرفراز

که این گردن از نازکی برکشد
بگفتار خوش وان سر اندر کشد

بشیرین زبانی توان برد گوی
که پیوسته تلخی برد تندخوی

تو شیرین زبانی ز سعدی بگیر
ترش روی را گو بتلخی بمیر

حکایت طواف عسل

شکر خنده انگبین میفروخت
که دلها ز شیرینیش می بسوخت

بتانی میان بسته چون نیشکر
برو مشتری از مگس بیشتر

گر او زهر برداشتی فی المثل
بخوردندی از دست او چون عسل

گرانی نظر کرد در کار او
حسد برد بر روز بازار او

دگر روز شد گرد گیتی روان
عسل بر سر و سرکه بر ابروان

بسی گشت فریاد خوان پیش و پس
که نه نشست بر انگبینش مگس

شبانگه چو نقدش نیامد بدست
بدلتنگ روی بکنجی نشست

چو عاصی ترش کرده روی از وعید
چو ابروی زندانیان روز عید

زنی گفت بازی کنان شوی را
عسل تلخ باشد ترش روی را

حرامت بود نان آن کس چشید
که چون سفره ابرو بهم در کشید

مکن خواجه بر خویشتن کار سخت
که بدخوی باشد نگونسار بخت

گرفتم که سیم و زرت چیز نیست
چو سعدی زبان خوشت نیز نیست

حکایت در معنی تواضع نیک مردان

شنیدم که فرزانهٔ حق پرست
گریبان گرفتش یکی رند مست

ازان تیره دل مرد صافی درون
قفا خورد و سر بر نکرد از سکون

یکی گفتش آخر نه مردی تو نیز
تحمل دریغ است ازین بی تمیز

شنید این سخن مرد پاکیزه خوی
بدو گفت زین نوع با من مگوی

درد مست نادان گریبان مرد
که با شیر جنگی سگالد نبرد

زهشیار عاقل نترسد که دست / زند در گریبان نادان مست

هنرور چنین زندگانی کند / جفا بیند و مهربانی کند

حکایت در معنی عزّت نفس مردان

سگی پای صحرانشینی گزید / به خشمی که زهرش ز دندان چکید

شب از درد بیچاره خوابش نبرد / بخیل اندرش دختری بود خرد

پدر را جفا کرد و تندی نمود / که آخر ترا نیز دندان نبود

پس از گریه مرد پراگنده روز / بخندید کای بابک دلفروز

مرا گرچه هم سلطنت بود و بیش / دریغ آمدم کام و دندان خویش

محال است گر تیغ بر سر خورم / که دندان بپای سگ اندر برم

توان کرد با ناکسان بدرگی / ولیکن نیاید ز مردم سگی

حکایت خواجه نیکوکار و بندهٔ نافرمان

بزرگی هنرمند آفاق بود / غلامش نکوهیده اخلاق بود

ازین خفرقی موی بالیده‌ای / بدی سرکه در روی مالیده‌ای

چو ثعبانش آلوده دندان بزهر
گرو برده از زشت رویان شهر

مدامش بروی آب چشم سبل
دمیدی و بوی پیاز از بغل

گره وقت پختن برابرو زدی
چو پختند با خواجه زانو زدی

دمادم بنان خوردنش همنفس
وگر مردی آبی ندادی بکس

نه گفت اندرو کار کردی نه چوب
شب و روز ازو خانه در کند و کوب

گهی خار و خس در ره انداختی
گهی ماکیان در چه انداختی

ز سیماش وحشت فراز آمدی
نرفتی بکاری که باز آمدی

کسی گفت ازین بنده بدخصال
چه خواهی ادب یا هنر یا جمال

نیرزد وجودی بدین ناخوشی
که جورش پسندی و بارش کشی

منت بنده خوب و نیکو سیر
بدست آرم این را به نخاس بر

وگر یک پشیز آورد سر مپیچ
گران است اگر راست خواهی بهیچ

شنید این سخن مرد نیکو نهاد
بخندید کای یار فرخ نژاد

بدست این پسر طبع و خویش لیک
مرا زو طبیعت شود خوی نیک

چو زو کرده باشم تحمل بسی
توانم جفا بردن از هر کسی

مروت ندانم که بفروشمش
بدیگر کسی عیب برگویمش

چو من در بلایش تحمل کنم
بسی به بود گر تحول کنم

چو خود را پسندی کسی را پسند
تو در زحمتی دیگری را مبند

تحمل چو زهرت نماید نخست
ولی شهد گردد چو در طبع رست

حکایت معروف کرخی و مسافر رنجور

کسی راه معروف کرخی بجست
که بنهاد معروفی از سر نخست

شنیدم که مهمانش آمد یکی
ز بیماریش تا بمرگ اندکی

سرش موی و رویش صفا ریخته
بمویش جان در تن آویخته

شب آنجا بیفگند و بالش نهاد
روان دست در بانگ و نالش نهاد

نه خوابش گرفتی بشب یک نفس
نه از دست فریاد او خواب کس

نهادی پریشان و طبعی درشت
نمی مرد و خلقی بحجت بکشت

ز فریاد و نالیدن و خفت و خیز
گرفتند ازو خلق راه گریز

زدیار مردم دران بقعه کس | همان ناتوان ماند و معروف بس
شنیدم که شبها ز خدمت نخفت | چو مردان میان بست و کرد آنچه گفت
شبی بر سرش لشکر آورد خواب | که چند آورد مرد ناخفته تاب
بیکدم که چشمانش خفتن گرفت | مسافر پراگنده گفتن گرفت
که لعنت برین نسل ناپاک باد | که ناموس و زرق اند و باد
بلند اعتقادان پاکیزه پوش | فریبنده پارسائی فروش
چه داند لت انبانی از خواب مست | که بیچاره دیده برهم نه بست
سخنهای منکر بمعروف گفت | که یکدم چرا غافل از وی نخفت
فرو خورد شیخ این حدیث از کرم | شنیدند پوشیدگان حرم
یکی گفت معروف را در نهفت | ندیدی که درویش نالان چه گفت
برو زین سپس گو سر خویش گیر | تعنت برو جای دیگر بمیر
نکوئی و رحمت بجای خود است | ولی با بدان نیکمردی بد است
سر سفله را گرد بالش منه | سر مردم آزار بر سنگ به

مکن با بدان نیکی ای نیکبخت | که در شوره نادان نشاند درخت

نگویم مراعات مردم مکن | کرم پیش نامردمان گم مکن

باخلاق نرمی مکن با درشت | که سگ را نمالند چون گربه پشت

گر انصاف خواهی سگ حق شناس | به سیرت به از مردم ناسپاس

ببرف آب رحمت مکن بر خسیس | چو کردی مکافات بر یخ نویس

ندیدم چنین پیچ بر پیچ کس | مکن هیچ رحمت برین هیچکس

بخندید و گفت ای دلارام جفت | پریشان مشو زین پریشان که گفت

گر از ناخوشی کرد بر من خروش | مرا ناخوش از وی خوش آمد بگوش

جفای چنین کس بباید شنود | که نتواند از بیقراری غنود

چو خود را قوی حال بینی و خوش | بشکرانه بار ضعیفان بکش

اگر خود همین صورتی چون طلسم | بمیری و همت بمیرد چو جسم

وگر پروری درخت کرم | بر نیکنامی خوری لاجرم

نه بینی که در کرخ تربت بسی است | بجز گور معروف معروف نیست

بدولت کسانی سر افراختند | که تاج تکبّر بینداختند
تکبر کند مرد حشمت پرست | نداند که حشمت به حلم اندرست

حکایت در معنی سفاهت نااهلان و تحمّل نیکمردان

طمع برد شوخی بصاحبدلی | نبود آنزمان در میان حاصلی
کمربند و دستش تهی بود و پاک | که زر بر فشاندی برویش چو خاک
برون تاخت خواهندهٔ خیره روی | نکوهیدن آغاز کردش بکوی
که زنهار ازین گژدمان خموش | پلنگان درّندهٔ صوف پوش
که چون گربه زانو بدل بر نهند | وگر صیدی افتد چو سگ در جهند
سوی مسجد آورده دکّان شید | که در خانه کمتر توان یافت صید
ره کاروان شیرمردان زنند | ولی جامهٔ مردم اینان کنند
سپید و سیه پاره بر دوخته | بسالوس پنهان زر اندوخته
زهی جو فروشان گندم نمای | جهان گرد و شبکوک و خرمن گدای
مبین در عبادت که پیرند و سست | که در رقص و حالت جوانند و چست

عصای کلیم اند بسیار خوار — پس آنگه نمایند خود را نزار

نه پرهیزگار و نه دانشورند — همین بس که دنیا بدین میخورند

عبای بلیلانه در تن کنند — بدخل حبش جامهٔ زن کنند

ز سنت نه بینی در ایشان اثر — مگر خواب پیشین و نان سحر

شکم تا سر آگنده از لقمه تنگ — چو زنبیل دریوزه هفتاد رنگ

نخواهم درین باب ازین بیش گفت — که شنعت بود سیرت خویش گفت

فرو گفت ازین شیوه نادیده گوی — نه بیند هنر دیدهٔ عیب جوی

یکی کرده بی آبرویی بسی — چه غم داردش ز آبروی کسی

مریدی بشیخ این سخن نقل کرد — اگر راست پرسی نه از عقل کرد

بدی در قفا عیب من گفت و خفت — تبرزو قرینی که آورد و گفت

یکی تیری افکند در ره فتاد — وجودم نیازرد و رنجم نداد

تو برداشتی آمدی سوی من — همین در سپوزی به پهلوی من

بخندید صاحبدل نیکخوی — که سهل است ازین بیشتر گو بگوی

هنوز آنچه گفت از بدم اندکیست | از آنجا که من دانم از صد یکیست
زروی گمان بر من اینها که بست | من از خود یقین میشناسم که هست
وی امسال پیوست با ما وصال | کجا داندم عیب هفتاد سال
به از من کس اندر جهان عیب من | نداند بجز عالم الغیب من
ندیدم چنین نیک پندار کس | که پنداشت عیب من اینست و بس
بمحشر گواه گناهم گر اوست | ز دوزخ نترسم که حالم نکوست
گرم عیب گوید بد اندیش من | بیا گو ببر نسخه از پیش من
کسان مرد راه خدا بوده اند | که برجاس تیر بلا بوده اند
زبان باش تا پوستینت درند | که صاحبدلان بار شوخان برند
گر از خاک مردم سبوئی کنند | بسنگش ملامت کنان بشکنند

حکایت در گستاخی درویشان و حلم پادشاهان

ملک صالح از پادشاهان شام | برون آمدی صبحدم با غلام
بگشتی در اطراف بازار و کوی | برسم عرب نیمه بربسته روی

که صاحب نظر بود درویش دوست ‌‌ ‌ هرآنکه این دو دارد ملک صالح اوست

دو درویش در مسجدی خفته یافت ‌‌ ‌ پریشان دل و خاطر آشفته یافت

شب سرد شان دیده نابرده خواب ‌‌ ‌ چو حربا تأمل کنان زآفتاب

یکی زان دو میگفت با دیگری ‌‌ ‌ که هم روز محشر بود داوری

گر این بادشاهان گردن فراز ‌‌ ‌ که لهو و عیش اندو با کام و ناز

درآیند با عاجزان در بهشت ‌‌ ‌ من ازگور سر برنگیرم زخشت

بهشت برین ملک مأوای ماست ‌‌ ‌ که بند غم امروز برپای ماست

همه عمر ازایشان چه دیدی خوشی ‌‌ ‌ که در آخرت نیز زحمت کشی

اگر صالح آنجا بدیوار باغ ‌‌ ‌ درآید بکفشش بدرّم دماغ

چو مرد این سخن گفت و صالح شنید ‌‌ ‌ دگر بودن آنجا مصالح ندید

دمی رفت تا چشمهٔ آفتاب ‌‌ ‌ زچشم خلایق فروشست خواب

روان هر دو کس را فرستاد و خواند ‌‌ ‌ بهیبت نشست و بحرمت نشاند

برایشان ببارید باران جود ‌‌ ‌ فروشست شان گرد ذل از وجود

پس از رنج سرما و باران سیل — نشستند با نامداران خیل

گدایان بی جامه شب کرده روز — معطر کنان جامه بر عود سوز

یکی گفت از ایشان ملک را نهان — که ای حلقه در گوش حکمت جهان

پسندیدگان در بزرگی رسند — ز ما بندگانت چه آمد پسند

شهنشه ز شادی چو گل بر شگفت — بخندید و در روی درویش گفت

من آنکس نیم کز غرور حشم — ز بیچارگان روی درهم کشم

تو هم با من از سر بنه خوی زشت — که ناسازگاری کنی در بهشت

من امروز کردم در صلح باز — تو فردا مکن در برویم فراز

چنین راه گر مقبلی پیش گیر — شرف بایدت دست درویش گیر

بر از شاخ طوبی کسی برنداشت — که امروز تخم ارادت نکاشت

ارادت نداری سعادت مجوی — بچوگان خدمت توان برد گوی

ترا کی بود چون چراغ التهاب — که از خود پری همچو قندیل از آب

وجودی دهد روشنائی بجمع — که سوزیش در سینه باشد چو شمع

حکایت اندر محرومی خویشتن بینان

یکی در نجوم اندکی دست داشت
ولیک از تکبر سری مست داشت

سوی کوشیار آمد از راه دور
دلی پر ارادت سری پر غرور

خردمند از او دیده در دوختی
یکش حرف خدمت نیاموختی

چو بی بهره عزم سفر کرد باز
بدو گفت دانای گردن فراز

تو خود را گمان برده پر خرد
انائی که پر شد دگر چون برد

ز دعوی تهی آئی تا پر شوی
تو از خود پری زان تهی میروی

ز هستی در آفاق سعدی صفت
تهی گرد و باز آئی پر معرفت

حکایت در معنی تسلیم و حق شناسی آن

بخشم از ملک بنده سر برتافت
بفرمود جستن کسش در نیافت

چو باز آمد از راه خشم و ستیز
بشمشیرزن گفت خونش بریز

بخون تشنه جلاد نامهربان
برون کرده چون تشنه دشنه زبان

شنیدم که گفت از دل تنگ ریش
خدایا بحل کردمش خون خویش

که پیوسته در نعمت و ناز و نام / در اقبال او بوده ام دوستکام

مبادا که فردا بخون منش / بگیرند و خرم شود دشمنش

ملک را چو گفت وی آمد بگوش / دگر دیگ خشمش نیاورد جوش

بسی بر سرش داد و بر دیده بوس / خداوند رایت شد و طبل و کوس

برفق از چنان سهمگین جایگاه / رسانید دهرش بدان پایگاه

غرض زین حدیث آنکه گفتار نرم / چو آبیست بر آتش مرد گرم

نه بینی که در معرض تیغ و تیر / بپوشند خفتان صد تو حریر

تواضع کن ای دوست با خصم تند / که نرمی کند تیغ برنده کند

حکایت در عجز و نیازمندی صالحان

ز ویرانهٔ عارف ژنده پوش / یکی را نباح سگ آمد بگوش

بدل گفت کوی سگ اینجا چراست / درآمد که درویش صالح کجاست

نشان سگ از پیش و از پس ندید / بجز عارف آنجا دگر کس ندید

خجل باز گردیدن آغاز کرد / که شرمش آمد بحث آن باز کرد

شنید از درون عابد آواز پای
بلا گفت بر در چه پایی درآی

نپنداری ای دیدهٔ روشنم
کز ایدر سگ آواز کرد این منم

چو دیدم که بیچارگی می خرد
نهادم ز سر کبر و رای و خرد

چو سگ بر درش بانگ کردم بسی
که مسکین تر از سگ ندیدم کسی

چو خواهی که در قدر والا رسی
ز شیب تواضع ببالا رسی

درین حضرت آنان گرفتند صدر
که خود را فروتر نهادند قدر

چو سیل اندر آمد بهول و نهیب
فتاد از بلندی بسر در نشیب

چو شبنم بیفتاد مسکین و خرد
نگر کافتابش بعیوق برد

حکایت حاتم اصم در سیرت او در تواضع

گروهی بر آنند از اهل سخن
که حاتم اصم بود باور مکن

بر آمد طنین مگس بامداد
که در چنبر عنکبوتی فتاد

همه ضعف و خاموشیش کید بود
مگس قند پنداشتش قید بود

نگه کرد شیخ از سر اعتبار
که ای پای بند طمع پای دار

نه هر جا شکر باشد و شهد و قند ‌‌ ‌ که در گوشها دام باز است و بند

یکی گفت از آن حلقهٔ اهل رای ‌ ‌ ‌ عجب دارم ای مرد راه خدای

مگس را تو چون فهم کردی خروش ‌ ‌ ‌ که ما را بدشخواری آمد بگوش

تو کاگاه گردی ببانگ مگس ‌ ‌ ‌ نشاید اصم خواندت زین سپس

تبسم کنان گفتش ای تیزهوش ‌ ‌ ‌ اصم به که گفتار باطل نیوش

کسانیکه با من بخلوت درند ‌ ‌ ‌ مرا عیب پوش و هنر گسترند

چو پوشیده دارندم اخلاق دون ‌ ‌ ‌ کنند هستیم زیر و نخوت زبون

فرا مینمایم که می نشنوم ‌ ‌ ‌ مگر کز تکلف مبرا شوم

چو کالیوه دانندم اهل نشست ‌ ‌ ‌ بگویند نیک و بدم هر چه هست

اگر بد شنیدن نیاید خوشم ‌ ‌ ‌ ز کردار بد دامن اندر کشم

بحبل ستایش فراچه مشو ‌ ‌ ‌ چو حاتم اصم باش و غیبت شنو

سعادت نجست و سلامت نیافت ‌ ‌ ‌ که گردن ز گفتار سعدی بتافت

ازین به نصیحت گری بایدت ‌ ‌ ‌ ندانم پس از وی چه پیش آیدت

حکایت زاهد و دزد

عزیزی در اقصای تبریز بود | که همواره بیدار و شبخیز بود
شبی دید جائیکه دزدی کمند | بپیچید و بر طرف بامی فگند
کسان را خبر کرد و آشوب خاست | ز هر جانبی مرد با چوب خاست
چو نامردم آواز مردم شنید | میان خطر جای بودن ندید
نهیبی از آن گیر و دار آمدش | گریزی بوقت اختیار آمدش
ز رحمت دل پارسا موم شد | که شب دزد بیچاره محروم شد
بتاریکی از وی فراز آمدش | براه دگر پیش باز آمدش
که یارا مرو کاشنائی توام | بمردانگی خاک پای توام
ندیدم بسر پنجگی چون تو کس | که جنگ آوری بر دو نوع است و بس
یکی پیش خصم آمدن مردوار | دوم جان بدر بردن از کارزار
بدین هر دو خصلت غلام توام | چه نامی که مولای نام توام
گرت رای باشد بحکم کرم | بجائی که میدانمت ره برم

سرای است کوتاه و در بسته سخت / نه پندارم آنجا خداوند رخت

کلوخی دو بالای هم بر نهیم / یکی پای بر دوش دیگر نهیم

بچندانکه در دستت افتد بساز / از آن به که گردی تهی دست باز

بدلداری و چاپلوسی و فن / کشیدش سوی خانهٔ خویشتن

جوانمرد شبرو فرو داشت دوش / بکتفش بر آمد خداوند هوش

بغلطاق و دستار و رختی که داشت / ز بالا بدامان او در گذاشت

وز آنجا بر آورد غوغا که دزد / ثواب ای جوانان و یاری و مزد

بدر جست از آشوب دزد دغل / دوان جامهٔ پارسا در بغل

دل آسوده شد مرد نیک اعتقاد / که سرگشته را بر آمد مراد

خبیثی که بر کس ترحم نکرد / ببخشود بر وی دل نیکمرد

عجب نیست در سیرت بخردان / که نیکی کنند از کرم با بدان

در اقبال نیکان بدان می‌زیند / وگر چه بدان اهل نیکی نیند

حکایت در معنی جفای دشمن از بهر دوست

یکی را چو سعدی دل ساده بود | که با ساده روئی درافتاده بود
جفا بردی از دشمن سخت گوی | ز چوگان سختی بجستی چو گوی
ز کس چین برابرو نینداختی | ز بازی بتندی نپرداختی
یکی گفتش آخر ترا ننگ نیست | خبر زین همه سیلی و سنگ نیست
تن خویشتن سغبه دونان کنند | ز دشمن تحمل زبونان کنند
نشاید ز جاهل خطا درگذاشت | که گویند یارا و مردی نداشت
چه خوش گفت شیدای شوریده سر | جوابی که شاید نبشتن بزر
دلم خانهٔ مهر یارست و بس | ازان می نگنجد درو کین کس

حکایت

چه خوش گفت بهلول فرخنده خوی | چو بگذشت بر عارف جنگجوی
گر این مدعی دوست بشناختی | به پیکار دشمن نپرداختی
گر از هستی حق خبر داشتی | همه خلق را نیست پنداشتی

حکایت لقمان حکیم با بغدادی

شنیدم که لقمان سیه فام بود
نه تن پرور و نازک اندام بود

یکی بندهٔ خویش پنداشتش
به بغداد در کار گل داشتش

بسالی سرائی بپرداختش
کس از بندهٔ خواجه نشناختش

چو پیش آمدش بندهٔ رفته باز
ز لقمانش آمد نهیبی فراز

بپایش در افتاد و پوزش نمود
بخندید لقمان که پوزش چه سود

بسالی ز جورت جگر خون کنم
بیک ساعت از دل بدر چون کنم

ولی هم ببخشایم ای نیک مرد
که سود تو ما را زیانی نکرد

تو آباد کردی شبستان خویش
مرا حکمت و معرفت گشت بیش

غلامی است در خیلم ای نیکبخت
که فرمایمش وقتها کار سخت

دگر ره نیازارمش سخت دل
چو یاد آیدم سختی کارِ گل

هر آنکس که جور بزرگان نبرد
نسوزد دلش بر ضعیفان خرد

چنین گفت بهرام شه با وزیر
که دشخوار ار بار زیردستان مگیر

گر از حاکمان سخت آید سخن
تو بر زیردستان درشتی مکن

حکایت جنید بغدادی فی سیرت او در تواضع

شنیدم که بر دشت صنعا جنید ... سگی دید بر کنده دندان صید

ز نیروی سرپنجهٔ شیرگیر ... فرومانده عاجز چو روباه پیر

پس از غرم و آهو گرفتن به پی ... لگد خورده از گوسپندان حی

چو مسکین و بی طاقتش دید و ریش ... بدو داد یک نیمه از زاد خویش

شنیدم که میگفت و خون میگریست ... که داند که بهتر ز ما هر دو کیست

بظاهر من امروز ازین بهترم ... دگر تا چه راند قضا بر سرم

گرم پای ایمان نلغزد ز جای ... بسر بر نهم تاج عفو خدای

وگر کسوت معرفت در برم ... نماند به بسیار ازین کمترم

که سگ با همه زشت نامی چو مرد ... مر او را بدوزخ نخواهند برد

ره این است سعدی که مردان راه ... بعزت نگردند در خود نگاه

ازین بر ملایک شرف داشتند ... که خود را به از سگ نپنداشتند

حکایت پارسا و بربط زن

یکی

یکی بربطی در بغل داشت مست — بشب بر سر پارسائی شکست

چو روز آمد آن نیکمرد سلیم — بر سنگدل برد یک مشت سیم

که دوشینه مغرور بودی و مست — ترا و مرا بربط و سر شکست

مرا به شد آن زخم برخاست بیم — ترا به نخواهد شد الا به سیم

ازین دوستان خدا بر سرند — که از خلق بسیار بر سر خورند

حکایت در معنی صبر مردان بر جفای نااهلان

شنیدم که در خاک وخش از مهان — یکی بود در کنج خلوت نهان

مجرد بمعنی نه عارف بدلق — که بیرون کند دست حاجت بخلق

سعادت گشاده دری سوی او — در از دیگران بسته بر روی او

زبان آوری بیخرد سعی کرد — ز شوخی به بدگفتن نیکمرد

که زنهار ازین مکر و دستان و ریو — بجای سلیمان نشستن چو دیو

دمادم بشویند چون گربه روی — طمع کرده در صید موشان کوی

ریاضت کش از بهر نام و غرور — که طبل تهی را رود بانگ دور

همی گفت و خلقی بر و انجمن — بر ایشان تفرّج کنان مرد و زن

شنیدم که بگریست دانای وخش — که یا رب مر این مرد را تو ببخش

وگر راست گفت ای خداوند پاک — مرا توبه ده تا نگردم هلاک

پسند آمد از عیب جوی خودم — که معلوم من کرد خوی بدم

گر آنی که دشمنت گوید مرنج — وگر نیستی گو برو باد سنج

وگر ابلهی مشک را گنده گفت — تو مجموع شو کو پراگنده گفت

وگر میرود در پیاز این سخن — چنین است گو گنده مغزی مکن

نه آیین عقل است و رای و خرد — که دانا فریب مشعبد خورد

پس کار خویش آنکه عاقل نشست — زبان بداندیش بر خود ببست

تو نیکو روش باش تا بدسگال — نیابد به نقص تو گفتن مجال

چو دشخوارت آید ز دشمن سخن — تو بر زیردستان درشتی مکن

جز آنکس ندانم نکوگوی من — که روشن کند بر من آهوی من

حکایت امیر المومنین علی رض و سیرت او در تواضع

کسی مشکلی برد پیش علی ‌‌‌‌ مگر مشکلش را کند منجلی

امیر عدو بند کشور گشای ‌‌‌‌ جوابش بگفت از سر علم و رای

شنیدم که شخصی در آن انجمن ‌‌‌‌ بگفتا چنین نیست یا بوالحسن

نرنجید از و حیدر نامجوی ‌‌‌‌ بگفت ار تو دانی ازین به بگوی

بگفت آنچه دانست و پاکیزه گفت ‌‌‌‌ بگل چشمهٔ خور نشاید نهفت

پسندید از و شاه مردان جواب ‌‌‌‌ که من بر خطا بودم او بر صواب

به از من سخن گفت و دانا یکی است ‌‌‌‌ که بالاتر از علم او علم نیست

گر امروز بودی خداوند جاه ‌‌‌‌ نکردی خود از کبر در وی نگاه

بدر کردی از بارگه حاجبش ‌‌‌‌ فرو کوفتندی بناواجبش

که من بعد بی آبروئی مکن ‌‌‌‌ ادب نیست پیش بزرگان سخن

یکی را که پندار در سر بود ‌‌‌‌ مپندار هرگز که حق بشنود

ز علمش ملال آید از وعظ ننگ ‌‌‌‌ شقایق بباران نروید ز سنگ

نه بینی که از خاک افتاده خوار ‌‌‌‌ بروید گل و بشکفد نوبهار

مریزای حکیم آستینهای دُر / کجا بینی از خویشتن خواجه پُر

بچشم کسان در نیاید کسی / که از خود بزرگی نماید بسی

مگو تا بگویند شکرت هزار / چو خود گفتی از کس توقع مدار

حکایت امیر المؤمنین عُمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنه

گدائی شنیدم که در تنگ جای / نهادش عمر پای بر پشت پای

ندانست درویش بیچاره کوست / که رنجیده دشمن نداند ز دوست

برآشفت بروی که کوری مگر / بدو گفت سالار عادل عمر

نه کورم ولیکن خطا رفت کار / ندانستم از من گنه درگذار

چه منصف بزرگان دین بوده اند / که با زیردستان چنین بوده اند

فروتن بود هوشمند گزین / نهد شاخ پرمیوه سر بر زمین

بنازند فردا تواضع کنان / نگون از خجالت سر گردنان

اگر می بترسی ز روز شمار / از آن کز تو ترسد خطا درگذار

مکن خیره بر زیردستان ستم / که دستی است بالای دست تو هم

حکایت

یکی خوب کردار خوش خوی بود / که بدسیرتان را نکوگوی بود
بخوابش کسی دید چون درگذشت / که باری حکایت کن از سرگذشت
دهانی بخنده چو گل باز کرد / چو بلبل بصوت خوش آغاز کرد
نگفتند با من بسختی بسی / که من سخت نگرفتمی بر کسی

حکایت ذو النون مصری رحمة الله علیه و شکستگی او

چنین یاد دارم که سقای نیل / نکرد آب بر مصر سالی سبیل
گروهی سوی کوهساران شدند / بزاری طلبگار باران شدند
گرستند و از گریه جوئی روان / بیاید مگر گریهٔ آسمان
بذی النون خبر برد ازیشان کسی / که بر خلق رنجست و سختی بسی
فرو ماندگان را دعائی بکن / که مقبول را رد نباشد سخن
شنیدم که ذو النون بمدین گریخت / بسی بر نیامد که باران بریخت
خبر شد بمدین پس از روز بیست / که ابر سیه دل بر ایشان گریست

سبک عزم باز آمدن کرد پیر | که پر شد بسیل بهاران غدیر

بپرسید ازو عارفی در نهفت | چه حکمت درین رفتنت بود گفت

شنیدم که بر مرغ و مور و ددان | شود تنگ روزی بفعل بدان

درین کشور اندیشه کردم بسی | پریشان تر از خود ندیدم کسی

برفتم مبادا که از شرّ من | ببندد در خیر بر انجمن

تو آنگه شوی پیش مردان عزیز | که مر خویشتن را نگیری بچیز

بزرگی که خود را بخردی شمرد | بدنیا و عقبی بزرگی ببرد

ازین خاکدان بنده پاک شد | که در پای کمتر کسی خاک شد

الا ای که بر خاک ما بگذری | بخاک عزیزان که یاد آوری

که گر خاک شد سعدی او را چه غم | که در زندگی خاک بوده است هم

بیچارگی تن فرا خاک داد | وگر گرد عالم برآمد چو باد

بسی بر نیاید که خاکش خورد | دگر باره بادش بعالم برد

نگر تا گلستان معنی شکفت | برو هیچ بلبل چنین خوش نگفت

عجب گر بمیرد چنین بلبلی | که بر استخوانش نروید گلی

باب پنجم در رضا

شبی زیت فکرت همی سوختم | چراغ بلاغت بر افروختم
پراگنده گویی حدیثم شنید | جز احسنت گفتن طریقی ندید
هم از خبث نوعی در و درج کرد | که ناچار فریاد خیزد ز درد
که فکرش بلیغ است و رایش بلند | درین شیوه زهد و طامات و پند
نه در خشت و کوپال و گرز گران | که این شیوه ختم است بر دیگران
نداند که ما را سر جنگ نیست | و گرنه مجال سخن تنگ نیست
توانم که تیغ زبان برکشم | جهان سخن را قلم درکشم
بیا تا درین شیوه چالش کنیم | سر خصم را سنگ بالش کنیم

گفتار در صبر و رضا و تسلیم بحکم قضا

سعادت به بخشایش داور است | نه در چنگ و بازوی زور آور است
چو دولت نبخشد سپهر بلند | نیاید بمردانگی در کمند

نه سختی رسید از ضعیفی بمور / نه شیران بسرپنجه خوردند و زور

چو نتوان بر افلاک دست آختن / ضروریست با گردشش ساختن

گرت زندگانی نبشتست دیر / نه مارت گزاید نه شمشیر و شیر

وگر در حیاتت نماندست بهر / چنانت کشد نوشدارو که زهر

نه رستم چو پایان روزی بخورد / شغاد از نهادش بر آورد گرد

حکایت شاطر سپاهانی

مرا در سپاهان یکی یار بود / که جنگ‌آور و شوخ و عیار بود

مدامش بخون دست و خنجر خضاب / بر آتش دل خصم ازو چون کباب

ندیدمش روزی که ترکش نبست / ز پولاد پیکانش آتش نجست

دلاور بسرپنجه گاو زور / ز هولش بشیران در افتاده شور

بدعوی چنان ناوک انداختی / که عذرا بهر یک یک انداختی

چنان خار در گل ندیدم که رفت / که پیکان او در سپرهای جفت

نزد تارک جنگجویی بخشت / که خود و سرش را نه درهم سرشت

چو گنجشک روز ملخ در نبرد — بکشتن چه گنجشک پیشش چه مرد

گرش بر فریدون بدی تاختن — امانش ندادی به تیغ آختن

پلنگانش از زور سرپنجه زیر — فرو برده چنگال در مغز شیر

گرفتی کمربند جنگ آزمای — وگر کوه بودی بکندی ز جای

زره پوش را چون تبرزین زدی — گذر کردی از مرد و بر زین زدی

نه در مردی او را نه در مردمی — دوم در جهان کس شنید آدمی

مرا یکدم از دست نگذاشتی — که با راست طبعان سری داشتی

سفر ناگهم زان زمین در ربود — که عیشم در آن بقعه روزی نبود

قضا نقل کرد از عراقم بشام — خوش آمد در آن خاک پاکم مقام

دگر پر شد از شام پیمانه ام — کشید آرزومندی خانه ام

قضا را چنان اتفاق اوفتاد — که بازم گذر در عراق اوفتاد

شبی سر فرو شد باندیشه ام — بدل برگذشت آن هنرپیشه ام

نمک ریش دیرینه ام تازه کرد — که بودم نمک خورده از دست مرد

بدیدار روی زنی سپاهان شدم | بمهرش طلبگار و خواهان شدم

جوان دیدم از گردش دهر پیر | خدنگش کمان ابروانش زریر

چو کوه سپیدش سر از برف موی | دوان آبش از برف پیری بروی

فلک دست قوت برو یافته | سر دست مردیش برتافته

بدر کرده گیتی غرور از سرش | سر ناتوانی بزانو برش

بدو گفتم ای سرور شیرگیر | چه فرسوده کردت چو روباه پیر

بخندید کز روز جنگ تتر | بدر کردم آن جنگجویی ز سر

زمین دیدم از نیزه چون نیستان | گرفته علمها چو آتش در آن

برانگیختم گرد هیجا چو دود | چو دولت نباشد تهور چه سود

من آنم که چون حمله آوردمی | برمح از کف انگشتری بردمی

ولی چون نکرد اخترم یاوری | گرفتند گردم چو انگشتری

غنیمت شمردم طریق گریز | که نادان کند با قضا پنجه تیز

چه یاری کند مغفر و جوشنم | چو یاری نکرد اختر روشنم

کلید ظفر چون نباشد بدست | ببازو در فتح نتوان شکست

گروهی پلنگ افگن پیل زور | در آهن سر مرد و سم ستور

همان دم که دیدیم گرد سپاه | زره جامه کردیم و مغفر کلاه

چو ابر اسپ تازی برانگیختیم | چو باران پلارک فرو ریختیم

دو لشکر بهم بر زدند از کمین | تو گفتی زدند آسمان بر زمین

زباریدن تیر همچون تگرگ | بهر گوشه برخاست طوفان مرگ

بصید هژبران پرخاش ساز | کمند اژدهای دهن کرده باز

زمین آسمان شد ز گرد کبود | چو انجم در و برق شمشیر و خود

سواران دشمن چو دریافتیم | پیاده سپر در سپر بافتیم

چه زور آورد پنجهٔ جهد مرد | چو بازوی توفیق یاری نکرد

نه شمشیر کند آوران کند بود | که کین آوری ز اختر تند بود

کس از لشکر ما ز هیجا برون | نیامد جز آغشته خفتان بخون

کسان را نشد ناوک اندر حریر | که گفتم بدوزند سندان به تیر

چو صد دانه مجموع در خوشهٔ — فتادیم هر دانه گوشهٔ

بنامردی از هم بدادیم دست — چو ماهی که با جوشن افتد بشست

چو طالع ز ما روی برپیچ بود — سپر پیش تیر قضا هیچ بود

حکایت

یکی آهنی پنجه در اردبیل — همی بگذرانید بیلک ز بیل

نمد پوشی آمد بجنگش فراز — جوانی جهانسوز پیکارساز

بپرخاش جستن چو بهرام گور — کمندی بکتفش بر از خام گور

به پنجاه تیر خدنگش بزد — که یک چوبه بیرون نرفت از نمد

دلاور درآمد چو دستان گرد — بخم کمندش درآورد و برد

بلشکرگهش برد در خیمه دست — چو دزدان خونی بگردن ببست

شب از غیرت و شرمساری نخفت — سحرگه پرستاری از خیمه گفت

تو کآهن بناوک بدوزی و تیر — نمدپوش را چون فتادی اسیر

شنیدم که میگفت و خون میگریست — ندانی که روز اجل کس نزیست

من آنم که در شیوهٔ طعن و ضرب / برستم در آموزم آداب حرب
چو بازوی بختم قوی حال بود / سطبر ای بپیلم نمد می نمود
کنونم که در پنجه اقبال نیست / نمد پیش تیرم کم از بیل نیست
بروز اجل نیزه جوشن درد / ز پیراهن بی اجل نگذرد
کرا تیغ قهر اجل در قفاست / برهنه است اگر جوشنش چند لاست
ورش بخت یاور بود دهر پشت / برهنه نشاید بساطور کشت
نه دانا بسعی از اجل جان ببرد / نه نادان بناساز خوردن بمرد

حکایت طبیب و کرد

شبی کردی از درد پهلو نخفت / طبیبی در آن ناحیت بود گفت
از این دست کو برگ رز میخورد / عجب دارم ار شب بپایان برد
که در سینه پیکان تیر تتار / به از نقل ماکول ناسازگار
گر افتد بیک لقمه در روده پیچ / همه عمر نادان بر آید بهیچ
قضا را طبیب اندر آن شب بمرد / چهل سال از این رفت زنده است کرد

حکایت

یکی روستائی سقط شد خرش
علم کرد بر تاک بستان سرش

جهان دیده پیری بر او بر گذشت
چنین گفت خندان بناطور دشت

مپندار جان پدر کین حمار
کند دفع چشم بد از کشت زار

که این دفع چوب از سر و گوش خویش
نمیکرد تا ناتوان مرد و ریش

چه داند طبیب از کسی رنج برد
که بیچاره خواهد خود از رنج مرد

حکایت

شنیدم که دیناری از مفلسی
بیفتاد و مسکین بجستش بسی

با آخر سر ناامیدی بتافت
یکی دیگرش ناطلب کرده یافت

به بدبختی و نیک بختی قلم
بگردید و ما همچنان در شکم

نه روزی بسرپنجگی میخورند
که سرپنجگان تنگ روزی ترند

حکایت

فرو کوفت پیری پسر را بچوب
بگفت ای پدر بی گناهم مکوب

جهان دیده پیری ای پیر که جهان را دیده و گرم و سرد زمانه آزموده و تجربه کار روزگار بوده، آنچنانکه گردد و چنین حرکت خلاف عقل و نقل دیده از راه تعجب و مضحکه گفت ۱۲ شارح احمد بریلوی

توان

توان بر تو از جور مردم گریست | ولی چون تو جورم کنی چاره نیست

بداور خروشد خداوند هوش | نه از دست داور برآرد خروش

حکایت

بلند اختری نام او بختیار | قوی دستگه بود و سرمایه دار

همورا دران بقعه زر بود و مال | دگر تنگدستان برگشته حال

زنی جنگ پیوست با شوی خویش | شبانگه چو رفتش تهیدست پیش

که کس چون تو بدبخت درویش نیست | چو زنبور سرخت جز این نیش نیست

بیاموز مردی ز همسایگان | که آخر نیم قحبه رایگان

کسان را زر و سیم و ملکست و رخت | چرا همچو ایشان نهٔ نیکبخت

برآورد صافی دل صاف پوش | چو طبل از تهی گاه خالی خروش

که من دست قدرت ندارم بهیچ | بسر پنجه دست قضا بر مپیچ

نکردند در دست من اختیار | که من خویشتن را کنم بختیار

حکایت

یکی مرد درویش در خاک کیش
چو دست قضا زشت رویت نوشت
که حاصل کند نیکبختی بزور
نیاید نکوکاری از بدرگان
همه فیلسوفان یونان و روم
ز وحشی نیاید که مردم شود
توان پاک کردن ز زنگ آئینه
بکوشش نروید گل از شاخ بید
چو رو می نگردد خدنگ قضا

نکو گفت با همسر زشت خویش
میند ای گلگونه بر روی زشت
بسر مه که بینا کند چشم مور
محال است دو زندگی از سگان
ندانند کرد انگبین از زقوم
بسی اندر و تربیت گم شود
ولیکن نیاشد ز سنگ آئینه
نه زنگی بگرما به گردد سفید
سپر نیست مر بنده را جز رضا

حکایت کرگس و زغن

چنین گفت پیش زغن کرگسی
زغن گفت ازین در نشاید گذشت
شنیدم که مقدار یک روزه راه

که نبود ز من دوربین ترکسی
بیا تا چه بینی بر اطراف دشت
بکرد از بلندی به پستی نگاه

بر سر ای محال ع درشوار است
هر چند طبیب حاذق و کمال تجربه کار باشد چه نابینا و بصیرا که در اصل خلقت نور و روشنائی نداشته باشند بر روکشیدن بینا کند اگر بعارضه نزول آب یا دیگر امراض در بصارت تغیری و فرقی عارض

آیتن

ماده ممانده کرگس پرنده ایست مردارخوار که در زبان عربی نسر گویند که عمر او تا هزار و پانصد سال باشد

ای اهمال این بیت باید ۱۲

چنین گفت دیدم گرت باور است | که یکدانه گندم بهامون در است
زغن را نماند از تعجب شکیب | ز بالا نهادند سر در نشیب
چو کرگس بر دانه آمد فراز | برو بر بپیچید قیدی دراز
ندانست از آن دانه خوردنش | که دهر افگند دام در گردنش
نه آبستن دُر بود هر صدف | نه هر بار شاطر زند بر هدف
زغن گفت از آن دانه دیدن چه سود | چو بینائی دام خصمت نبود
شنیدم که میگفت و گردن به بند | نباشد حذر با قدر سودمند
اجل چون بخونش برآورد دست | قضا چشم باریک بینش ببست
در آبی که پیدا نیارد کنار | غرور شناور نیاید بکار

حکایت

چه خوش گفت شاگرد منسوج باف | چو عنقا برآورد پیل و زراف
مرا صورتی بر نیاید ز دست | که نقشش معلم ز بالا نبست
گرت صورت حال بد یا نکوست | نگاریده دست تقدیر اوست

درین نوع از شرک پوشیده هست | که زیدم بیازرد و عمروم بخست

گرت دیده بخشد خداوند امر | نه بینی دگر صورت زید و عمرو

نه پندارم ار بنده دم در کشد | خدایش بروزی قلم در کشد

جهان آفرینت گشایش دهاد | اگر وی به بندد نشاید گشاد

حکایت

شتر کره با مادر خویش گفت | پس از رفتن آخر زمانی بخفت

بگفت ار بدست منستی مهار | ندیدی کسم بارکش در قطار

قضا کشتی آنجا که خواهد برد | وگر ناخدا جامه بر خود درد

مکن سعدیا دیده بر دست کس | که بخشنده پروردگارست و بس

اگر حق پرستی ز درها بست | که گر وی براند نخواهد کست

گر او نیک بختت کند سر برآر | وگرنه سر ناامیدی بخار

گفتار اندر اخلاص و برکت آن و ریا و آفت آن

عبادت باخلاص نیت نکوست | وگرنه چه آید ز بی مغز پوست

چه زنهار مغ بر میانت چه دلق | که در پوشی از بهر پندار خلق

مکن گفتمت مردی خویش فاش | چو مردی نمودی مخنث مباش

به اندازه بود باید نمود | خجالت نبرد آنکه ننمود و بود

که چون عاریت برکشند از سرش | بماند کهن جامه در برش

اگر کوتهی پای چوبین مبند | که در چشم طفلان نمائی بلند

وگر نقره اندوده باشد نحاس | توان خرج کردن بر ناشناس

منه جان من آب زر بر پشیز | که صراف دانا نگیرد بچیز

زر اندودگان را به آتش برند | پدید آید آنگه که مس یا زرند

حکایت

ندانی که بابای کوهی چه گفت | بمردی که ناموس را شب نخفت

برو جان بابا در اخلاص پیچ | که نتوانی از خلق رستن بهیچ

کسانی که فعلت پسندیده اند | هنوز از تو نقش برون دیده اند

چه قدر آورد بنده حوردیس | که زیر قبا دارد اندام پیس

نشاید به دستان شدن در بهشت | که بازت رود چادر از روی زشت

حکایت طفل روزه دار

شنیدم که نابالغی روزه داشت | بصد محنت آورد روزی بچاشت

بکتابش آنروز سائق نبرد | بزرگ آمدش طاعت از طفل خرد

پدر دیده بوسید و مادر سرش | فشاندند بادام و زر بر سرش

چو بروی گذر کرد یک نیمه روز | فتاد اندرو ز آتش معده سوز

بدل گفت اگر لقمه چندی خورم | چه داند پدر غیب یا مادرم

چو روی پسر در پدر بود و قوم | نهان خورد و پیدا بسر برد صوم

که داند که در بند حق نیستی | اگر بی وضو در نماز ایستی

پس این پیر از آن طفل نادان تراست | که از بهر مردم بطاعت دراست

کلید در دوزخ است آن نماز | که در چشم مردم گزاری دراز

اگر جز بحق میرود جاده ات | در آتش فشانند سجاده ات

نکو سیرت بی تکلف درون | به از پارسای خراب اندرون

بم ذیک

بنزدیک من شب‌رو و راهزن — به از فاسق پارسا پیرهن

یکی بر در خلق رنج آزمای — چه مزدش دهد در قیامت خدای

ز عمرو ای پسر چشم اجرت مدار — چو در خانهٔ زید باشی بکار

نگویم تواند رسیدن بدوست — درین ره جز آنکس که درویش اوست

ره راست رو تا بمنزل رسی — تو بر ره نهٔ زین قبل واپسی

چو گاوی که عصار چشمش ببست — دوان تا بشب شب همانجا که هست

کسی گر بتابد ز محراب روی — بکفرش گواهی دهند اهل کوی

تو هم پشت بر قبله‌ای در نماز — گرت در خدا نیست روی نیاز

درختی که بیخش بود برقرار — بپرور که روزی دهد میوه بار

گرت بیخ اخلاص در بوم نیست — ازین بر کسی چون تو محروم نیست

هر آنکه افگند تخم بر روی سنگ — جوی وقت دخلش نیاید بچنگ

منه آبروی ریا را محل — که این آب در زیر دارد وحل

چو در خفیه بد باشم و خاکسار — چه سود آب ناموس بر روی کار

بروی ریا خرقه سهل است دوخت — گرش با خدا در توانی فروخت

چه دانند مردم که در جامه کیست — نویسنده داند که در نامه چیست

چه وزن آورد جای انبان باد — که میزان عدل است و دیوان داد

مرائی که چندین ورع مینمود — بدیدند و هیچش در انبان نبود

کنند ابره پاکیزه تر ز آستر — که آن در حجابست و این در نظر

بزرگان فراغ از نظر داشتند — از آن پرنیان آستر داشتند

ور آوازه خواهی در اقلیم فاش — برون حله کن گو درون حشو باش

ببازی نگفت این سخن بایزید — که از منکر ایمن ترم کز مرید

کسانی که سلطان و شاهنشه اند — سراسر گدایان این درگه اند

طمع در گدا مرد معنی نبست — نشاید گرفتن در افتاده دست

همان به گر آبستن گوهری — که همچون صدف سر بخود در بری

چو روی پرستیدنت در خداست — اگر جبرئیلت نبیند رواست

ترا پند سعدی بس است ای پسر — اگر گوش گیری چو پند پدر

گر امروز گفتار ما نشنوی | مبادا که فردا پشیمان شوی

باب ششم در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد | که بر بخت و روزی قناعت نکرد

قناعت توانگر کند مرد را | خبر کن حریص جهان گرد را

سکونی بدست آور ای بی ثبات | که بر سنگ گردان نروید نبات

مپرور تن ار مرد رای و هشی | که او را چو می پروری میکشی

خردمند مردم هنر پرورند | که تن پروران از هنر لاغرند

کسی سیرت آدمی گوش کرد | که اول سگ نفس خاموش کرد

خور و خواب تنها طریق دد است | برین بودن آئین نابخرد است

خنک نیکبختی که در گوشهٔ | بدست آرد از معرفت توشهٔ

بر آنان که شد سر حق آشکار | نکردند باطل بر او اختیار

ولیکن چو ظلمت نداند ز نور | چه دیدار دیوش چه رخسار حور

تو خود را از آن در چه انداختی | که چه را ز ره باز نشناختی

براوج فلک چون پرد جره باز / که در شهپرش بسته سنگ آز

گرش دامن از چنگ شهوت رها / کنی رفت تا سدرة المنتهی

بکم کردن از عادت خویش خورد / توان خویشتن را ملک خوی کرد

کجا سیر وحشی رسد در ملک / نشاید پرید از ثری تا فلک

نخست آدمی سیرتی پیشه کن / پس آنگه ملک خویی اندیشه کن

تو بر کره توسنی بر کمر / نگر تا نپیچد ز حکم تو سر

که گر پالهنگ از کفت در گسیخت / تن خویشتن کشت و خون تو ریخت

باندازه خور زاد اگر مردمی / چنین پر شکم آدمی یا خمی

درون جای ذکرست و قوت و نفس / تو پنداری از بهر نانست و بس

کجا ذکر گنجد کز انبار آز / بسختی نفس میکند پا دراز

ندارند تن پروران آگهی / که پر معده باشد ز حکمت تهی

دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ / تهی بهتر این روده پیچ پیچ

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید / دگر بانگ دارد که هل من مزید

همی میرد عیسی از لاغری | تو در بند آنی که خر پروری

بدین ای فرومایه دنیا مخر | چو خر بانجیل عیسی مخر

مگر می ندانی که دد را و دام | نینداخت جز حرص خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش | بدام افتد از بهر خوردن چو موش

چو موش آنکه نان و پنیرش خوری | بدامش درافتی و تیرش خوری

حکایت

مرا حاجیی شانه عاج داد | که رحمت بر اخلاق حجاج باد

شنیدم که باری سگم خوانده بود | که از من بنوعی دلش مانده بود

بینداختم شانه کین استخوان | نمی بایدم دیگرم سگ مخوان

مپندار چون سرکه خود خورم | که جور خداوند حلوا برم

قناعت کن ای نفس بر اندکی | که سلطان و درویش بینی یکی

چرا پیش خسرو بخواهش روی | چو یکسو نهادی طمع خسروی

وگر خود پرستی شکم طبله کن | در خانه این و آن قبله کن

حکایت

یکی با طمع پیش خوارزم شاه ⁂ شنیدم که شد بامداد پگاه

چو دیدش بخدمت دوتا گشت راست ⁂ دگر روی بر خاک مالید و خاست

پسر گفتش ای بابک نامجوی ⁂ یکی مشکلت می بپرسم بگوی

نگفتی که قبله است خاک حجاز ⁂ چرا کردی امروز ازین سو نماز

مبر طاعت نفس شهوت پرست ⁂ که هر ساعتش قبله دیگر است

مبر ای برادر بفرمانش دست ⁂ که هر کس که فرمان نبردش برست

قناعت سرافرازد ای مرد هوش ⁂ سر پر طمع بر نیاید ز دوش

طمع آبروی توقر بریخت ⁂ برای دو جو دامن در بریخت

چو سیراب خواهی شدن ز آب جوی ⁂ چرا ریزی از بهر برف آبروی

مگر کز تنعم شکیبا شوی ⁂ و گر نه ضرورت بدرها شوی

برو خواجه کوتاه کن دست آز ⁂ چه می بایدت ز آستین دراز

کسی را که درج طمع در نوشت ⁂ نباید بکس عبد و خادم نوشت

توقع براند ز هر مجلست | بران از خودش تا نرانند کست

حکایت

یکی را تب آمد ز صاحبدلان | کسی گفت شکر بخواه از فلان

بگفت ای پسر تلخی مردنم | به از جور روی ترش بردنم

شکر عاقل از دست آنکس نخورد | که روی از تکبر بر او سرکه کرد

مرو در پی هر چه دل خواهدت | که تمکین تن نور جان کاهدت

کند مرد را نفس اماره خوار | اگر هوشمندی عزیزش مدار

وگر هر چه باشد مرادش خوری | ز دوران بسی نامرادی بری

تنور شکم دمبدم تافتن | مصیبت بود روز نایافتن

به تنگی بریزاندت روی رنگ | چو وقت فراخی کنی معده تنگ

کشد مرد پرخواره بار شکم | وگر در نیابد کشد بار غم

شکم بنده بسیار بینی خجل | شکم پیش من تنگ بهتر که دل

حکایت در مذلت بسیار خوردن

چه آوردم از بصره دانی عجب | حدیثی که شیرین تر است از رطب

تنی چند در خرقهٔ راستان | گذشتیم بر طرف خرماستان

یکی در میان معده انبار بود | ز پرخواری خویش پرخوار بود

میان بست مسکین و شد بر درخت | وزانجا بگردن درافتاد سخت

نه هر بار خرما توان خورد و برد | لت انبان بدعاقبت خورد و مرد

رئیس ده آمد که این را که کشت | بگفتم مزن بانگ بر ما درشت

شکم دامن اندر کشیدش ز شاخ | بود تنگدل رودگانی فراخ

شکم بند دستست و زنجیر پای | شکم بنده نادر پرستد خدای

سراسر شکم شد ملخ لاجرم | بپایش کشد مور کوچک شکم

بر اندرونی بدست آر پاک | شکم پر نخواهد شد الا بخاک

حکایت

شکم صوفیئی را زبون کرد آز | دو دینار بر هر دو آن کرد باز

یکی گفتش از دوستان در نهفت | چه کردی بدین هر دو دینار گفت

بدیناری از پشت ره اندم نشاط / بدیناری دیگر خریدم سماط

فرومایگی کردم و ابلهی / که این همچنان پر نشد وان تهی

غذا گر لطیفست و گر سرسری / چو دیرت بدست اوفتد خوش خوری

سر آنگه ببالین نهد هوشمند / که خوابش بقهر آورد در کمند

مجال سخن تا نیابی مگوی / چو میدان نبینی نگهدار گوی

مگوی و منه تا توانی قدم / از اندازه بیرون و ز اندازه کم

حکایت

یکی نیشکر داشت در طبقری / چپ و راست گردید بر مشتری

بصاحبدلی گفت در کنج ده / که بستان و چون دست یابی بده

بگفت آن خردمند نیکوسرشت / جوابی که بر دل بباید نوشت

ترا صبر بر من نباشد مگر / ولیکن مرا باشد از نیشکر

حلاوت ندارد شکر در نیش / چو باشد تقاضای تلخ از پیش

حکایت

امیر ختن جامهٔ از حریر
به پیری فرستاد روشن ضمیر

بپوشید و بوسید دست و زمین
که بر شاه عالم هزار آفرین

چه خوبست تشریف شاه ختن
وزو خوبتر خرقهٔ خویشتن

گر آزاده بر زمین خسپ و بس
مکن بهر قالی زمین بوس کس

حکایت

یکی نان خورش جز پیازی نداشت
چو دیگر کسان برگ و سازی نداشت

پراگنده گفتش ای خاکسار
برو طبخی از خوان یغما بیار

بخواه و مدار از کس ای خواجه باک
که مقطوع روزی شود شرمناک

قبا بست و چابک نوردید دست
قبایش دریدند و دستش شکست

شنیدم که می‌گفت و خوش میگریست
که ای نفس خود کرده را چاره چیست

بلاجوی باشد گرفتار آز
من و خانه من بعد و نان و پیاز

جوینی که از سعی بازو خورم
به از میده بر خوان اهل کرم

چه دلتنگ خفت آن فرومایه دوش
که بر سفرهٔ دیگران داشت گوش

حکایت

یکی گربه در خانهٔ زال بود
که برگشته ایام و بدحال بود

روان شد بمهمان سرای امیر
غلامان حاکم زدندش به تیر

چکان خونش از استخوان میدوید
همی گفت و از هول جان میدوید

اگر جستم از دست این تیرزن
من و موش و ویرانهٔ پیرزن

نیرزد عسل جان من زخم نیش
قناعت نکوتر بدوشاب خویش

خداوند از آن بنده خرسند نیست
که راضی بقسم خداوند نیست

حکایت مرد کوتاه نظر و زن عالی همت

یکی طفل دندان برآورده بود
پدر سر بفکرت فرو برده بود

که من نان و برگ از کجا آرمش
مروت نباشد که بگذارمش

چو بیچاره گفت این سخن پیش جفت
نگر تا زن او را چه مردانه گفت

مخور هول ابلیس تا جان دهد
همان کس که دندان دهد نان دهد

تواناست آخر خداوند روز
که روزی رساند تو چندین مشور

نگارنده کودک اندر شکم / نویسنده عمر و روزیست هم

خداوندگاری که عبدی خرید / بدارد فکیف آنکه عبد آفرید

ترا نیست آن تکیه بر کردگار / که مملوک را بر خداوندگار

شنیدی که در روزگار قدیم / شدی سنگ در دست ابدال سیم

نه پنداری این قول معقول نیست / چو قانع شدی سیم و سنگت یکیست

چو طفل اندرون دارد از حرص پاک / چه مشتی زرش پیش و چه مشت خاک

خبر ده بدرویش سلطان پرست / که سلطان ز درویش مسکین ترست

گدا را کند یکدرم سیم سیر / فریدون بملک عجم نیم سیر

نگهبانی ملک و دولت بلاست / گدا پادشاهست و نامش گداست

گدائی که بر خاطرش بند نیست / به از پادشاهی که خورسند نیست

بخسپند خوش روستائی و جفت / بذوقی که سلطان در ایوان نخفت

چو سیلاب خواب آمد و مرد برد / چه بر تخت سلطان چه بر دشت کرد

اگر پادشاهست اگر پینه دوز / چو خفتند گردد شب هر دو روز

چو بینی توانگر سر از کبر مست | برو شکر یزدان کن ای تنگدست
نداری بحمد الله آن دسترس | که برخیزد از دستت آزار کس

حکایت

ربا خواری از نردبانی فتاد | شنیدم که هم در نفس جان بداد
پسر چند روزی گرستن گرفت | دگر با حریفان نشستن گرفت
بخواب اندرش دید و پرسید حال | که چون رستی از حشر و نشر و سؤال
بگفت ای پسر قصه بر من مخوان | بدوزخ در افتادم از نردبان

حکایت

شنیدم که صاحبدلی نیک مرد | یکی خانه بر قامت خویش کرد
کسی گفت میدانمت دسترس | کزین خانه بهتر کنی گفت بس
چه میخواهی از طارم افراشتن | همینم بس از بهر بگذاشتن
مکن خانه بر راه سیل ای غلام | که کس را نگشت این عمارت تمام
نه از معرفت باشد و عقل و رای | که بر ره کند کاروانی سرای

حکایت

یکی سلطنت ران صاحب شکوه فروخواست رفت آفتابش بکوه

بشیخی دران بقعه کشور گذاشت که در دوده قایم مقامی نداشت

چو خلوت نشین کوس دولت شنید دگر ذوق در کنج خلوت ندید

چپ و راست لشکر کشیدن گرفت دل پردلان زو رمیدن گرفت

چنان سخت بازو شد و تیز چنگ که با جنگ جویان طلبکرد جنگ

ز خصم پراگنده خلقی بکشت دگر جمع گشتند هم رای و پشت

چنان در حصارش کشیدند تنگ که عاجز شد از تیرباران و سنگ

بر نیک مردی فرستاد کس که صعبم فرومانده فریادرس

بهمت مدد کن که شمشیر و تیر نه در هر وغائی بود دستگیر

چو بشنید عابد بخندید و گفت چرا نیم نانی نخورد و نخفت

ندانست قارون نعمت پرست که گنج سلامت بکنج اندرست

گفتار اندر صبر بر ناتوانی بامید بهروزی

کمالست در نفس مرد کریم — گرش زر نباشد چه نقصان و بیم

مپندار اگر سفله قارون شود — که طبع لئیمش دگرگون شود

وگر در نیابد کرم پیشه نان — نهادش توانگر بود همچنان

سخاوت زمین است سرمایه زرع — بده کاصل خالی نماند ز فرع

خدایی که از خاک مردم کند — عجب دارم ار مردمی گم کند

ز نعمت نهادن بلندی مجوی — که ناخوش کند آب استاده بوی

ببخشندگی کوش کآب روان — بسیلش تفقد کند آسمان

گر از جاه و دولت بیفتد لئیم — دگر باره نادر شود مستقیم

وگر قیمتی گوهری غم مدار — که ضایع نگرداندت روزگار

کلوخ ار چه افتاده باشد براه — نبینم که در وی کند کس نگاه

وگر خورده زر ز دندان گاز — بیفتد بشمعش بجویند باز

بدر میکنند آبگینه ز سنگ — کجا ماند آئینه در زیر زنگ

پسندیده و نغز باید خصال — که گاه آید و گه رود جاه و مال

حکایت در معنی آسانی در پی دشواری

شنیدم ز پیران شیرین سخن
که بود اندرین شهر پیری کهن

بسی دیده شاهان و دوران امر
سرآورده عمری ز تاریخ عمرو

درخت کهن میوهٔ تازه داشت
که شهر از نکوئی پر آوازه داشت

عجب در زنخدان آن دلفریب
که هرگز نبوده است بر سرو سیب

ز شوخی و مردم خراشیدنش
فرح دید در سر تراشیدنش

بموسی کهن عمر کوته امید
سرش کرد چون دست موسی سپید

ز سر تیزی آن آهن سنگ زاد
به عیب پری رخ زبان در نهاد

بموئی که کرد از نکوئیش کم
نهادند حالی سرش در شکم

چو چنگ از خجالت سر خوبروی
نگونسار و در پیشش افتاده موی

یکی را که خاطر در و رفته بود
چو چشمان دلبندش آشفته بود

کسی گفت جور آزمودی و درد
دگر گرد سودای باطل مگرد

ز مهرش بگردان چو پروانه پشت
که مقراض شمع جمالش بکشت

برآمد خروشش ز هوادار چست | که تردامنان را بود عهد سست

پسر خوش منش باید و خوبروی | پدر گو بجهلش بینداز موی

مرا جان بمهرش برآمیخت است | نه خاطر بموئی درآویخت است

چو روی نکو داری انده مخور | که موی ار بیفتد بروید دگر

نه پیوسته رز خوشه تر دهد | گهی برگ ریزد گهی بر دهد

بزرگان چو خور در حجاب اوفتند | حسودان چو اخگر در آب اوفتند

برون آید از زیر ابر آفتاب | بتدریج و اخگر بمیرد در آب

ز ظلمت مترس ای پسندیده دوست | چه دانی که آب حیات اندروست

نه گیتی پس از جنبش آرام یافت | نه سعدی سفر کرد تا کام یافت

دل از بی مرادی بفکرت مسوز | شب آبستن است ای برادر بروز

باب هفتم در تربیت

سخن در صلاح است و تدبیر و خوی | نه در اسب و میدان و چوگان و گوی

چه با دشمن نفس همخانه | چه در بند پیکار بیگانه

عنان باز پیچان نفس از حرام | بمردی ز رستم گذشتند و سام

کس از چون تو دشمن ندارد غمی | که با خویشتن بر نیائی همی

تو خود را چو کودک ادب کن بچوب | بگرز گران مغز مردم مکوب

وجود تو شهریست پر نیک و بد | تو سلطان و دستور دانا خرد

همانا که دونان گردن فراز | درین شهر کبرند و سودای و آز

رضا و ورع نیکنامان حر | هوا و هوس رهزن و کیسه بر

چو سلطان عنایت کند با بدان | کجا ماند آسایش بخردان

ترا شهوت و حرص و کین و حسد | چو خون در رگانند و جان در جسد

گر این دشمنان تربیت یافتند | سر از حکم و رای تو بر تافتند

هوا و هوس را نماند ستیز | چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز

نه بینی که شب دزد و اوباش و خس | نگردند جائی که گردد عسس

رئیسی که دشمن سیاست نکرد | هم از دست دشمن ریاست نکرد

نخواهم درین نوع گفتن بسی | که حرفی بس ار کار بندد کسی

گفتار اندر فضیلت خاموشی و حلاوت خویشتن داری

اگر پای در دامن آری چو کوه
سرت ز آسمان بگذرد در شکوه

زبان درکش ای مرد بسیاردان
که فردا قلم نیست بر بی زبان

صدف وار گوهرشناسان راز
دهن جز به لؤلؤ نکردند باز

فراوان سخن باشد آگنده گوش
نصیحت نگیرد مگر در خموش

چو خواهی که گوئی نفس بر نفس
حلاوت نیابی ز گفتار کس

نباید سخن گفت ناساخته
نشاید بریدن نینداخته

تأمل کنان در خطا و صواب
به از ژاژخایان حاضرجواب

کمال است در نفس انسان سخن
تو خود را بگفتار ناقص مکن

کم آواز هرگز نبینی خجل
جوی مشک بهتر که یک توده گل

حذر کن ز نادان ده مرده گوی
چو دانا یکی گوی و پرورده گوی

صد انداختی تیر و هر صد خطاست
اگر هوشمندی یک انداز و راست

چرا گوید آن چیز در خفیه مرد
که گر فاش گردد شود روی زرد

یکی پیش دیوار غیبت بسی ‌ ‌ بود کز پسش گوش دارد کسی

درون دلت شهربند است راز ‌ ‌ نگر تا نبیند در شهر باز

از آن مرد دانا دهان دوخته است ‌ ‌ که بیند که شمع از زبان سوخته است

حکایت در حفظ اسرار

تکش با غلامان یکی راز گفت ‌ ‌ که این را نباید بکس باز گفت

بسالی نیامد ز دل بر دهان ‌ ‌ بیک روز شد منتشر در جهان

بفرمود جلاد را بی دریغ ‌ ‌ که بردار سرهای اینان به تیغ

یکی زان میان گفت و زنهار خواست ‌ ‌ مکش بندگان کین گنه از تو خاست

تو اول نبستی که سرچشمه بود ‌ ‌ چو سیلاب شد پیش بستن چه سود

تو پیدا مکن راز دل بر کسی ‌ ‌ که او خود بگوید بر هر کسی

جواهر بگنجینه داران سپار ‌ ‌ ولی راز را خویشتن پاس دار

سخن تا نگوئی برو دست هست ‌ ‌ چو گفته شود یابد او بر تو دست

سخن دیو بندیست در چاه دل ‌ ‌ ببالای کام و زبانش مهل

تو آن بار دادن ره نره دیو | ولی باز نتوان گرفتن بریو

تو دانی که چون دیو رفت از قفس | نیاید بلاحول کس باز پس

یکی طفل بردارد از رخش بند | نیاید بصد رستم اندر کمند

بگوی آنکه گر بر ملا اوفتد | وجودی از آن در بلا اوفتد

بدهقان نادان چه خوش گفت زن | بدانش سخنگوی یا دم مزن

حکایت سلامت جاهل در حجاب خاموشی

یکی خوب خلق خلق پوش بود | که در مصر یکچند خاموش بود

خردمند مردم ز نزدیک و دور | بگردش چو پروانه جویان نور

تفکر شبی با دل خویش کرد | که پوشیده زیر زبانست مرد

اگر من چنین سر بخود در برم | چه دانند مردم که دانشورم

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست | که در مصر نادان تر از وی هموست

حضورش پریشان شد و کار زشت | سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت

در آئینه گر خویشتن دیدمی | به بیدانشی پرده ندریدمی

چنین زشت از آن پرده برداشتم | که خود را نکو روی پنداشتم
کم آواز را باشد آوازه تیز | چو گفتی و رونق نماندت گریز
ترا خامشی ای خداوند هوش | وقار است و نااهل را پرده پوش
اگر عالمی هیبت خود مبر | وگر عامئی پرده خود مدر
ضمیر دل خویش منمای زود | که هرگه که خواهی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد | بکوشش نشاید نهان باز کرد
قلم سر سلطان چه نیکو نهفت | که تا کارد بر سر نبودش نگفت
بهایم خموشند و گویا بشر | پراگنده گو از بهایم بتر
چو مردم سخن گفت باید بهوش | وگرنه شدن چون بهایم خموش
بنطق است و عقل آدمیزاده فاش | چو طوطی سخنگوی و نادان مباش

حکایت

یکی ناسزا گفت در وقت جنگ | گریبان دریدند وی را بچنگ
قفا خورده عریان و گریان نشست | جهان دیده گفتش ای خودپرست

چو غنچه گرت بسته بودی دهن | دریده ندیدی چو گل پیرهن

سر اسپید گوید سخن پر گزاف | چو طنبور بی مغز بسیار لاف

نه بینی که آتش زبانست و بس | بآبی توان کشتنش در نفس

اگر هست مرد از هنر بهره ور | هنر خود بگوید نه صاحب هنر

اگر مشک خالص نداری مگوی | گرت هست خود فاش گردد ببوی

بسوگند خوردن که زر مغربی است | چه حاجت محک خود بگوید که چیست

بگویند ازین حرف گیران هزار | که سعدی نه اهلست و آمیزگار

روا باشد ار پوستینم درند | که طاقت ندارم که مغزم برند

حکایت

عضد را پسر نیک رنجور بود | شکیب از نهاد پدر دور بود

یکی پارسا گفتش از روی پند | که بگذار مرغان وحشی ز بند

قفسهای مرغ سحر خوان شکست | که در بند ماند چو زندان شکست

نگهداشت بر طاق بستانسرای | یکی نامور بلبل خوش سرای

پسر صبحدم سوی بستان شتافت — جز آن مرغ بر طاق ایوان نیافت

بخندید کای بلبل خوش نفس — تو از گفت خود مانده در قفس

ندارد کسی با تو ناگفته کار — ولیکن چو گفتی دلیلش بیار

چو سعدی که چندی زبان بسته بود — ز طعن زبان آوران رسته بود

کسی گیرد آرام دل در کنار — که از صحبت خلق گیرد کنار

مکن عیب خلق ای خردمند فاش — بعیب خود از خلق مشغول باش

چو باطل سرایند مگمار گوش — چو بی ستر بینی بصیرت بپوش

حکایت

شنیدم که در بزم ترکان مست — مریدی دف و چنگ مطرب شکست

چو چنگش کشیدند حالی بموی — غلامان و چون دف زدندش بروی

شب از درد چوگان و سیلی نخفت — دگر روز پیرش بتعلیم گفت

نخواهی که باشی چو دف روی ریش — چو چنگ ای برادر سر انداز پیش

مثل

دو کس گرد دیدند و آشوب و جنگ
پراگنده نعلین و پرّنده سنگ

یکی فتنه دید از طرف بر شکست
یکی در میان آمد و سر شکست

کسی خوشتر از خویشتن دار نیست
که با خوب و زشت کسش کار نیست

ترا دیده در سر نهادند و گوش
دهن جای گفتار و دل جای هوش

مگر باز دانی نشیب از فراز
نگویی که این کوته است آن دراز

حکایت در معنی راحت خاموشی و آفت بسیار سخنی

چنین گفت پیری پسندیده هوش
خوش آید سخنهای پیران بگوش

که در هند رفتم بکنجی فراز
چه دیدم چو یلدا سیاهی دراز

در آغوش او دختری چون قمر
فرو برده دندان بلبهاش در

چنان تنگش آورده اندر کنار
که پنداری اللیل یغشی النهار

مرا امر معروف دامن گرفت
فضول آتشی گشت و در من گرفت

طلب کردم از پیش و پس چوب و سنگ
که ای ناخدا ترس بی نام و ننگ

به تشنیع و دشنام و آشوب و زجر
سپید از سیه فرق کردم چو فجر

شد آن ابر ناخوش ز بالای باغ
پدید آمد آن بیضه از زیر زاغ

ز لاحول لم آن دیو هیکل بجست
پری پیکر اندر من آویخت دست

که ای زرق سجادهٔ ازرق پوش
سیه کار دنیا خر دین فروش

مرا عمر با دل ز کف رفته بود
برین شخص و جان بروی آشفته بود

کنون پخته شد لقمهٔ خام من
که گرمش بدر کردی از کام من

تظلم برآورد و فریاد خواند
که شفقت برافتاد و رحمت نماند

نماند از جوانان کسی دستگیر
که بستاندم داد ازین مرد پیر

که شرمش نیاید ز پیری همی
زدن دست در ستر نامحرمی

همی کرد فریاد و دامن بچنگ
مرا مانده سر در گریبان ز ننگ

برون رفتم از جامه در دم چو سیر
که ترسیدم از زجر برنا و پیر

برهنه دوان رفتم از پیش زن
که در دست او جامه بهتر که من

پس از مدتی کرد بر من گذار
که میدانیم گفتمش زینهار

که من توبه کردم بدست تو بر
که گرد فضولی نگردم دگر

کسی را نباید چنین کار پیش | که عاقل نشیند پس کار خویش
ازین شنعت این پند برداشتم | دگر دیده نادیده انگاشتم
گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش | چو سعدی سخن گوی ورنه خموش

حکایت در فضیلت ستر پوشی

یکی پیش داود طائی نشست | که دیدم فلان صوفی افتاده مست
قی آلوده دستار و پیراهنش | گروهی سگان حلقه پیرامنش
چو فرخنده خوی این حکایت شنید | ز گوینده ابرو بهم درکشید
زمانی برآشفت و گفت ای رفیق | بکار آید امروز یار شفیق
برو زان مقام شنیعش بیار | که در شرع نهی است و بر خرقه عار
به پشتش برآور چو مردان که مست | عنان طریقت ندارد بدست
نیوشنده شد زین سخن تنگدل | بفکرت فرورفت چون خر بگل
نه یارا که فرمان نگیرد بگوش | نه رغبت که مست اندر آرد بدوش
زمانی بپیچید و درمان ندید | ره سرکشیدن ز فرمان ندید

میان بست و بی اختیارش بدوش — در آورد و شهری بر و عام جوش

یکی طعنه میزد که درویش بین — زهی پارسائی و تقوی و دین

یکی صوفیان بین که می خورده اند — مرقع به سیکی گرو کرده اند

اشارت کنان این و آن را بدست — که این سر گرانست و آن نیم مست

بگردن بر از جور دشمن حسام — به از شنعت شهر و جوش عوام

بلا خورد و روزی بمحنت گذاشت — بناکام بردش بجائی که داشت

شب از شرمساری و فکرت نخفت — بخندید طائی دگر روز و گفت

مریز آبروی برادر بکوی — که دهرت بریزد به شهر آبروی

حکایت

بد اندر حق مردم نیک و بد — مگو ای جوانمرد صاحب خرد

که بد مرد را خصم خود میکنی — وگر نیک مردست بد میکنی

ترا هر که گوید فلان کس بدست — چنین دان که در پوستین خودست

که فعل فلان را بباید بیان — وزین فعل بد می تراید عیان

به بدگفتن خلق چون دم زدی | اگر راست گوئی سخن هم بدی

حکایت

زبان کرد شخصی بغیبت دراز | بدو گفت داننده سرفراز

که یاد کسان پیش من بد مکن | مرا بدگمان در حق خود مکن

گرفتم ز تمکین او کم بود | نخواهد بجاه تو اندر فزود

حکایت

کسی گفت پنداشتم طیبت است | که دزدی بسامان تر از غیبت است

بدو گفتم ای یار آشفته هوش | شگفت آید این داستانم بگوش

بناراستی در چه بینی بهی | که بر غیبتش مرتبت می نهی

بلی گفت دزدان تهور کنند | ببازوی مردی شکم پر کنند

نه غیبت کن نا سزاوار مرد | که دیوان سیه کرد و چیزی نخورد

حکایت

مرا در نظامیه ادرار بود | شب و روز تلقین و تکرار بود

مرا استاد را گفتم ای پرخرد | فلان یار بر من حسد می برد

شمس الدین ابو الفرج بن جوزی

چو من داد معنی دهم در حدیث | برآید بهم اندرون خبیث

این بیت بیان حسد

شنید این سخن پیشوای ادب | به تندی برآشفت وگفت ای عجب

حسودی پسندت نیاید ز دوست | ندانم که گفتت که غیبت نکوست

گر او راه دوزخ گرفت از خسی | ازین راه دیگر تو در وی رسی

حکایت

کسی گفت حجاج خونخواره ایست | دلش همچو سنگ سیه پاره ایست

نترسد همی ز آه و فریاد خلق | خدایا تو بستان ازو داد خلق

جهان دیده پیر دیرینه زاد | جوان را یکی پند پیرانه داد

کزو داد مظلوم مسکین او | بخواهند وازدیگران کین او

تو دست از وی و روزگارش بدار | که خود زیر دستش کند روزگار

نه پندار ازو بهره مند آدمم | نه نیز از تو غیبت پسند آدمم

بدوزخ برد مدبری را گناه | که پیمانه پر کرد و دیوان سیاه

دگر کس بغیبت پیش میرود | مبادا که تنها بدوزخ رود

حکایت

شنیدم که از پارسایان یکی | بطیبت بخندید با کودکی
دگر پارسایان خلوت نشین | بغیبش فتادند در پوستین
باخر نماند این حکایت نهفت | بصاحب نظر باز گفتند و گفت
مدر پرده بر یار شوریده حال | نه طیبت حرامست و غیبت حلال

حکایت

بطفلی درم رغبت روزه خواست | ندانستمی چپ کدامست و راست
یکی عابد از پارسایان کوی | همی شستن آموختم دست و روی
که بسم الله اول بسنت بگوی | دوم نیت آور سوم کف بشوی
پس آنگه دهن شوی و بینی سه بار | مناخر بانگشت کوچک بخار
بسبابه دندان پیشین بمال | که نهی است در روزه بعد از زوال
وزان پس سه مشت آب بر روی زن | ز رستنگه موی سر تا ذقن

دگر دستها تا بمرفق بشوی ز تسبیح و ذکر آنچه دانی بگوی

دگر مسح سر بعد از آن غسل پای همین است و ختمش بنام خدای

کس از من نداند درین شیوه به نه بینی که فرتوت شد پیر ده

شنید این سخن دهخدای قدیم بشورید و گفت ای خبیث رجیم

نه مسواک در روزه گفتی خطاست بنی آدم مرده خوردن رواست

دهان گر ز ناگفتنیها نخست بشوئیکه از خوردنیها نشست

کسی را که نام آمد اندر میان به نیکوترین نام و نعتش بخوان

چو همواره گوئی که مردم خرند مبر ظن که نامت چو مردم برند

چنان گوی سیرت بکوی اندرم که گفتن توانی بروی اندرم

وگر شرمت از دیدهٔ ناظر است نه ای بی بصر غیب دان حاضر است

نیاید همی شرمت از خویشتن گرو فارغ و شرم داری ز من

حکایت

طریقت شناسان ثابت قدم بخلوت نشستند چندی بهم

یکی زانمیان غیبت آغاز کرد / در ذکر بیچارهٔ باز کرد
کسی گفتش ای یار شوریده رنگ / تو هرگز غزا کردهٔ در فرنگ
بگفت از پس چار دیوار خویش / همه عمر ننهاده ام پای پیش
چنین گفت درویش صادق نفس / ندیدم چنین بخت برگشته کس
که کافر ز پیکارش ایمن نشست / مسلمان ز جور زبانش نرست

حکایت

چه خوش گفت دیوانهٔ مرغزی / حدیثی کز آن لب بدندان گزی
من ار نام مردم بزشتی برم / نگویم بجز غیبت مادرم
که دانند پروردگان خرد / که طاعت همان به که مادر برد
رفیقی که غایب شد ای نیکنام / دو چیز است از و بر رفیقان حرام
یکی آنکه مالش بباطل خورند / دوم آنکه نامش بزشتی برند
هر آنکو برد نام مردم بعار / تو چشم نکوئی از وی مدار
که اندر قفای تو گوید همان / که پیش تو گفت از پس مردمان

کسی پیش من در جهان عاقل است | که مشغول خود وز جهان غافل است

بیای موصوله ۱۲ — این مصرع صلهٔ کسی ۱۲ — در غیب خود ۱۲

حکایت

سه کس را شنیدم که غیبت رواست (مباح) | چو زین درگذشتی چهارم خطاست

یکی پادشاه ملامت پسند | کزو بر دل خلق بینی گزند

حلال است ازو نقل کردن خبر | مگر خلق باشند ازو بر حذر

صحیح مباح است ۱۲ — بیان کرد ظلم او ۱۲ — شاید ۱۲ — خوف ۱۲

دوم پرده بر بی حیائی متن | که خود میدرد پردهٔ خویشتن

یعنی پرده پوشی او مکن ۱۲ — صفت بی حیا ۱۲

ز حوضش مدار ای برادر گناه | که او می در افتد بگردن بچاه

ای بزور گردن ۱۲

سوم کژ ترازوی ناراست گوی | ز فعل بدش هرچه دانی بگوی

بدمعامله ۱۲ — کاذب ۱۲

حکایت

شنیدم که دزدی درآمد ز دشت | بدروازهٔ سیستان برگذشت

چو چیزی خرید او ز بقال کوی | زناکول و طمعی که بایستش اوی

شرط ۱۲

بدزدید بقال ازو نیم دانگ | برآورد دزد سیه کار بانگ

دوکاندار ۱۲

خدایا تو شب رو بآتش بسوز | که ره میزند سیستانی بروز

نسبت ۱۲

غارت میکنند پس احتیاج شب روان نیست ۱۲

یکی گفت با صوفیی با صفا | ندانی فلانت چه گفت از قفا
بگفتا خموش ای برادر بخفت | ندانسته بهتر که دشمن چه گفت
کسانیکه پیغام دشمن برند | ز دشمن همانا که دشمن ترند
کسی قول دشمن نیارد بدوست | جز آنکس که در دشمنی یار اوست
نیارست دشمن جفا گفتنم | چنان کز شنیدن بلرزد تنم
تو دشمن تری کاوری بر دهان | که دشمن چنین گفت اندر نهان
سخن چین کند تازه جنگ قدیم | بخشم آورد نیکمرد سلیم
ازان همنشین تا توانی گریز | که مر فتنهٔ خفته را گفت خیز
سیه چال مرد اندرو بسته پای | به از فتنه از جای بردن بجای
میان دو تن جنگ چون آتش است | سخن چین بدبخت هیزم کش است

حکایت

فریدون وزیری پسندیده داشت | که روشندل و دوربین دیده داشت
رضای حق اول نگهداشتی | دگر پاس فرمان شه داشتی

نهد عامل سفله بر خلق رنج — که تدبیر ملک است و توفیر گنج

اگر جانب حق نداری نگاه — گزندت رساند هم از پادشاه

یکی رفت پیش ملک بامداد — که هر روزت آسایش و کام باد

غرض بشنو از من نصیحت پذیر — ترا در نهان دشمن است این وزیر

کس از خاص لشکر نماندست و عام — که سیم و زر از وی ندارد بوام

بشرطیکه چون شاه گردن فراز — بمیرد دهند آن زر و سیم باز

نخواهد ترا زنده آن خود پرست — مبادا که نقدش نیاید بدست

یکی سوی دستور دولت پناه — به خشم و سیاست نگه کرد شاه

که در صورت دوستان پیش من — بخاطر چرائی بد اندیش من

زمین پیش تختش ببوسید و گفت — چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت

چنین خواهم ای نامور پادشاه — که باشند خلقت همه نیکخواه

چو مرگت بود وعده سیم من — بقایت بخواهند از بیم من

نخواهی که هر دم بتصدیق و نیاز — سرت سبز خواهند و عمرت دراز

غنیمت شمارند مردان دعا | که جوشن بود پیش تیر بلا

پسندید ازو شهریار آنچه گفت | تک رویش از تازگی بر شگفت

ز قدر و مکانی که دستور داشت | مکانش بیفزود و قدرش نکاست

ندیدم ز غماز سرگشته تر | نگون طالع و بخت برگشته تر

ز نادانی و تیره رائی که اوست | خلاف افکند در میان دو دوست

کنند این و آن خوش دگر باره دل | وی اندر میان کوربخت و خجل

میان دو کس آتش افروختن | نه عقلست خود در میان سوختن

چو سعدی کسی ذوق خلوت چشید | که از هر که عالم زبان درکشید

بگو آنچه دانی سخن سودمند | وگر هیچکس را نیاید پسند

که فردا پشیمان برآرد خروش | که آیا چرا حق نکردم بگوش

حکایت

زن خوب فرمانبر پارسا | کند مرد درویش را پادشا

برو پنج نوبت بزن بر درت | که یاری موافق بود در برت

همه روز اگر غم خوری غم مدار — چو شب غمگسارت بود در کنار

کرا خانه آباد و همخانه دوست — خدا را برحمت نظر سوی اوست

چو مستور باشد زن خوبروی — بدیدار او در بهشت است شوی

کسی برگرفت از جهان کام دل — که یکدل بود با وی آرام دل

اگر پارسا باشد و خوش سخن — نگه در نکوئی و زشتی مکن

زن خوش منش دلنشان تر که خوب — که آمیزگاری بپوشد عیوب

چو حلوا خورد سرکه از دست شوی — نه حلوا خورد سرکه اندوده روی

برد از پری چهره زشت خوی — زن دیوسیمای خوش طبع گوی

دل آرام باشد زن نیکخواه — ولیکن زن بد خدایا پناه

چو طوطی کلاغش بود همنفس — غنیمت شمارد خلاص از قفس

سر اندر جهان نه بآوارگی — وگرنه بنه دل به بیچارگی

بزندان قاضی گرفتار به — که در خانه دیدن بر ابرو گره

سفر عید باشد بر آن کدخدای — که بانوی زشتش بود در سرای

در خرمی بر سرائی ببند | که بانگ زن ازوی بر آید بلند

ای در سرائی که زن ستیزه کار باشد اثر خوشی نیست ۱۲

چو زن راه بازار گیرد بزن | وگرنه تو در خانه بنشین چو زن

اگر زن ندارد سوی مرد گوش | سراویل کحلیش در مرد پوش

زنی را که جهل است و ناراستی | بلای سر خود نه زن خواستی

چو در کیله جو امانت شکست | از انبار گندم فروشوی دست

بر آن بنده حق نیکوئی خواست است | که با او دل و دست زن راستست

چو در روی بیگانه خندید زن | دگر مرد گو لاف مردی مزن

زن شوخ چون دست در قلیه کرد | برو گو بنه پنجه بر روی مرد

ز بیگانگان چشم زن کور باد | چو بیرون شد از خانه در گور باد

چو بینی که زن پای بر جای نیست | ثبات از خردمندی و رای نیست

گریز از کفش در دهان نهنگ | برفتن به از زندگانی به ننگ

بپوشانش از مرد بیگانه روی | وگر نشنود چه زن آنگه چه شوی

زن خوب خوش طبع رنج است و بار | رها کن زن زشت ناسازکار

چه نغز آمد این یک سخن از دو تن
که بودند سرگشته از دست زن

یکی گفت کس را زن بد مباد
دگر گفت زن در جهان خود مباد

زن نو کن ای دوست هر نوبهار
که تقویم پاری نیاید بکار

تهی پای رفتن به از کفش تنگ
بلای سفر به که در خانه جنگ

زنان شوخ و فرمان ده و سرکش اند
ولیکن شنیدم که در بر خوش اند

کسی را که بینی گرفتار زن
مکن سعدیا طعنه بر وی مزن

تو هم جور بینی و بارش کشی
اگر یک زمان در کنارش کشی

حکایت

جوانی ز ناسازگاری جفت
بر پیر مردی بنالید و گفت

گرانباری از دست این خصم چیر
چنان می برم کاسیا سنگ زیر

بسختی بنه گفتش ای خواجه دل
کس از صبر کردن نگردد خجل

بشب سنگ بالایی ای خانه سوز
چرا سنگ زیرین نباشی بروز

چو از گلبنی دیده باشی خوشی
روا باشد ار بار خارش کشی

زن

درختی که پیوسته بارش خوری
تحمل کن آنگه که خارش خوری

گفتار در بیان تربیت اولاد

پسر چون ز ده برگذشتش سنین
ز نامحرمان گو فراتر نشین

بر پنبه آتش نشاید فروخت
که تا چشم بر هم زنی خانه سوخت

چو خواهی که نامت بماند بجای
پسر را خردمندی آموز و رای

که گر عقل و رایش نباشد بسی
بمیری و از تو نماند کسی

بسا روزگارا که سختی برد
پسر چون پدر نازکش پرورد

خردمند و پرهیزگارش برآر
گرش دوستداری بنازش مدار

بخردی درش زجر و تعلیم کن
به نیک و بدش وعده و بیم کن

نوآموز را ذکر و تحسین و زه
ز توبیخ و تهدید استاد به

بیاموز پرورده را دست رنج
وگر دست داری چو قارون بگنج

مکن تکیه بر دستگاهی که هست
که باشد که نعمت نماند بدست

بپایان رسد کیسهٔ سیم و زر
نگردد تهی کیسهٔ پیشه ور

چه دانی که گردیدن روزگار — بغربت بگرداندش در دیار

چو بر پیشه باشدش دسترس — کجا دست حاجت برد پیش کس

ندانی که سعدی مکان از چه یافت — نه هامون نوشت و نه دریا شکافت

بخردی بخورد از بزرگان قفا — خدا دادش اندر بزرگی صفا

هر آنکس که گردن بفرمان نهد — بسی بر نیاید که فرمان دهد

هر آن طفل کو جور آموزگار — نبیند جفا بیند از روزگار

پسر را نکو دار و راحت رسان — که چشمش نماند بدست کسان

هر آنکس که فرزند را غم نخورد — دگر کس غمش خورد و آواره کرد

نگهدار از آمیزگار بدش — که بدبخت و بیره کند چون خودش

سیه نامه تر زان مخنث مخواه — که پیش از خطش روی گردد سیاه

از آن بی حمیت بباید گریخت — که نامردیش آب مردان بریخت

پسر کو میان قلندر نشست — پدر گو ز خیرش فرو شوی دست

دریغش مخور بر هلاک و تلف — که پیش از پدر مرده به ناخلف

حکایت

شبی دعوتی بود در کوی من — ز هر جنس مردم در او انجمن
چو آواز مطرب درآمد ز کوی — بگردون شد آوازهٔ های و هوی
پری پیکری بود محبوب من — بدو گفتم ای لعبت خوب من
چرا با جوانان نیائی بجمع — که روشن کنی مجلس ما چو شمع
شنیدم سهی قامت سیمتن — که میرفت و میگفت با خویشتن
محاسن چو مردان ندارم بدست — نه مردی بود پیش مردان نشست

گفتار در احتراز از صحبت امردان

خرابت کند شاهد خانه کن — برو خانه آباد گردان بزن
نشاید هوس باختن با گلی — که هر بامدادش بود بلبلی
چو خود را بهر مجلسی شمع کرد — تو دیگر چو پروانه گردش مگرد
زن خوب خوش خوی آراسته — چه ماند بنادان نوخواسته
در او دم چو غنچه دمی از وفا — که از خنده افتد چو گل در قفا

نه چون کودک پیچ بر پیچ شنگ
که چون مقل نتوان شکستن بسنگ

مبین دلفریبش چو حور بهشت
گر آن روی دیگر چو غول است زشت

گرت پای بوسی ندارد سپاس
ورش خاک باشی ندارد سپاس

سر از مغز و دست از درم کن تهی
چو خاطر بفرزند مردم دهی

مکن بد بفرزند مردم نگاه
که فرزند خویشت برآید تباه

حکایت

درین شهر باری بسمعم رسید
که بازارگانی غلامی خرید

شبانگه مگر دست بردش نشیب
که سیمین زنخ بود و خاطر فریب

پریچهره هر چه اوفتادش بدست
بکین در سر و مغز نادان شکست

گواگر دبر خود خدا و رسول
که دیگر نگردم بگرد فضول

رحیل آمدش هم در آن هفته پیش
دل افگار و سر بسته و روی ریش

چو بیرون شد از گازرون یک دو میل
به پیش آمدش سنگلاخی مهیل

بپرسید کاین قله را نام چیست
که بسیار بیند عجب هر که زیست

چنین گفتش از کاروان همدمی | مگر تنگ ترکان ندانی همی
سیه رایکی بانگ برداشت سخت | که دیگر چه رانی بینداز رخت
نه عقلست نه معرفت یک جوم | اگر من دگر تنگ ترکان روم
در شهوت نفس کافر ببند | وگر عاشقی لت خور و سر ببند
چو مر بنده را همی پروری | بهیبت برآرش کز و برخوری
وگر سیدش لب بدندان گزد | دماغ خداوندگاری پزد
غلام آبکش باید و خشت زن | بود بنده نازنین مشت زن
نه هر جا که بینی خط دلفریب | توانی طمع کردنش در کتیب

حکایت

گروهی نشینند با خوش پسر | که ما پاکبازیم و صاحب نظر
ز من پرس فرسوده روزگار | که بر سفره حسرت خورد روزه‌دار
از آن تخم خرما خورد گوسپند | که قفلست بر تنگ خرما و بند
سر گاو عصار از آن در که است | که از کنجدش ریسمان کوته است

حکایت

یکی صورتی دید صاحب جمال — بگردیدش از شورش عشق حال

بر انداخت بیچاره چندان عرق — که شبنم برآرد بهشتی ورق

گذر کرد بقراط بر وی سوار — بپرسید کاین را چه افتاد کار

کسی گفتش این عابد پارساست — که هرگز خطائی ز دستش نخاست

رود روز و شب در بیابان و کوه — ز صحبت گریزان ز مردم ستوه

بر دست خاطر فریبی دلش — فرو رفته پای نظر در گلش

چو آید ز خلقش ملامت بگوش — بگرید که چند از ملامت خموش

نگوی ار بنالم که معذور نیست — که فریادم از علتی دور نیست

نه این نقش دل میرباید ز دست — دل آن میرباید که این نقش بست

شنید این سخن مرد کار آزمای — کهن سال پرورده پخته رای

بگفت ار چه صیت نکوئی رود — نه با هرکسی هرچه گوئی رود

نگارنده را خود همین نقش بود — که شوریده را دل بیغما ربود

چرا طفل یکروزه هوشش نبرد | که در صنع دیدن چه بالغ چه خرد

محقق همان بیند اندر ابل | که در خوبرویان چین و چگل

نقابیست هر سطر من زین کتیب | فرو هشته بر عارض دلفریب

معانیست در زیر حرف سیاه | چو در پرده معشوق و در میغ ماه

در اوقات سعدی نگنجد ملال | که دارد پس پرده چندین جمال

ق

مرا کاین سخنهاست مجلس فروز | چو آتش درو روشنائی و سوز

نرنجم ز خصمان اگر بر طپند | کزین آتش پارسی در تپند

گفتار در عدم التفات بر قول اهل دنیا

اگر در جهان از جهان رسته ایست | در از خلق بر خویشتن بسته ایست

کس از دست جور زبانها نرست | اگر خود نمائیست اگر حق پرست

اگر بر پری چون ملک ز آسمان | بدامن در آویزدت بدگمان

بکوشش توان دجله را پیش بست | نشاید زبان بداندیش بست

فراهم نشینند تردامنان | که این زهد خشکست و آن دام نان

تو روی از پرستیدن حق مپیچ
بهل تا نگیرند خلقت بهیچ

چو راضی شد از بنده یزدان پاک
گر اینها نگردند راضی چه باک

بد اندیش خلق از حق آگاه نیست
ز غوغای خلقش بحق راه نیست

از آن ره بجائی نیاورده اند
که اوّل قدم پی غلط کرده اند

دو کس بر حدیثی گمارند گوش
ازین تا بدان ناهرمن تا سروش

یکی پند گیرد دگر ناپسند
نپردازد از حرفگیری به پند

فرو مانده در کنج تاریک جای
چه دریابد از جام گیتی نمای

مپندار اگر شیر اگر روبهی
کز اینان بمردی و حیلت رهی

اگر کنج خلوت گزیند کسی
که پروای صحبت ندارد بسی

مذمّت کنندش که زرقست و ریو
ز مردم چنان می گریزد که دیو

وگر خنده رویست و آمیزگار
عفیفش ندانند و پرهیزگار

غنی را بغیبت بکاوند پوست
که فرعون اگر هست در عالم اوست

وگر مرد درویش در سختی است
بگویند از ادبار و بدبختی است

و مصرع دوم بیان آنست

وگر کامرانی درآید ز پای — غنیمت شمارند و فضل خدای

که تا چند ازین جاه و گردن کشی — خوشی را بود در قفا ناخوشی

وگر تنگدستی تنک مایهٔ — سعادت بلندش کند پایهٔ

بخایندش از کینه دندان بزهر — که دون پرورست این فرومایه دهر

چو بینند کاری بدستت درست — حریصت شمارند و دنیاپرست

وگر دست همت بداری ز کار — گدا پیشه خوانندت و پخته خوار

وگر ناطقی طبل پر یاوهٔ — وگر خامشی نقش گرمابهٔ

تحمل کنان را نخوانند مرد — که بیچاره از بیم سر برنکرد

وگر در سرش هول مردانگی است — گریزند ازو کین چه دیوانگی است

تعنت کنندش گر اندک خوراست — که مالش مگر روزی دیگر است

وگر نغز و پاکیزه باشد خورش — شکم بنده خوانند و تن پرورش

وگر بی تکلف زید مالدار — که زینت بر اهل تمیز است عار

زبان درنهندش بایذا چو تیغ — که بدبخت زر دارد از خود دریغ

دگر کاخ و ایوان منقش کند / تن خویش را کسوت خوش کند

بجان آید از طعنه بر وی زنان / که خود را بیاراست همچون زنان

وگر پارسائی سیاحت نکرد / سفر کردگانش نخوانند مرد

که نارفته بیرون ز آغوش زن / کدامش هنر باشد و رای و فن

جهان دیده راهم بدرند پوست / که سرگشته بخت برگشته اوست

گرش حظ ز اقبال بودی و بهر / زمانه نراندی ز شهرش بشهر

عزب را نکوهش کند خرده بین / که میرنجد از خفت و خیزش زمین

وگر زن کند گوید از دست دل / بگردن در افتاد چون خر بگل

نه از جور مردم رهد زشت روی / نه شاهد ز نام مردم زشت گوی

حکایت

غلامی بمصر اندرم بنده بود / که چشم از حیا در بر افکنده بود

کسی گفت هیچ این پسر عقل و هوش / ندارد بمالش بتعلیم گوش

شبی برزدم بانگ بر وی درشت / هم او گفت مسکین بجورش بکشت

گرت بر کند خشم روزی ز جای
سراسیمه خوانندت وخیره رای

وگر بردباری کنی از کسی
بگویند غیرت ندارد بسی

سخی را باندرز گویند بس
که فردا دو دستت بود پیش و پس

وگر قانع و خویشتن دار گشت
به تشنیع خلقی گرفتار گشت

که همچون پدر خواهد این سفله مرد
که دنیا رها کرد و حسرت ببرد

که یارد بکنج سلامت نشست
که پیغمبر از خبث دشمن نرست

خدا را که مانند و انباز و جفت
ندارد شنیدی که ترسا چه گفت

رهائی نیابد کس از دست کس
گرفتار را چاره صبرست و بس

حکایت

جوانی هنرمند فرزانه بود
که در وعظ چالاک و مردانه بود

نکونام و صاحبدل و حق پرست
خط عارضش خوشتر از خط دست

قوی در بلاغات و در نحو چست
ولی حرف ابجد نگفتی درست

یکی را بگفتم ز صاحبدلان
که دندان پیشین ندارد فلان

برآمد ز سودای من سرخ روی — گزین جنس بیهوده دیگر مگوی

تو در روی هان عیب دیدی که هست — ز چندان هنر چشم عقلت ببست

یقین بشنو از من که روز یقین — نه بیند بدی مردم نیک بین

یکی را که علم است و تدبیر و رای — گرش پای عصمت نخیزد ز جای

بیک خرده مپسند بر وی جفا — بزرگان چه گفتند خذ ما صفا

بود خار و گل با هم ای هوشمند — چه در بند خاری تو گلدسته بند

گر از زشت خوئی بود در سرشت — نه بیند ز طاوس جز پای زشت

صفائی بدست آور ای بی تمیز — که ننماید آئینه تیره نیز

طریقی طلب کز عقوبت رهی — نه حرفی که انگشت بر وی نهی

منه عیب خلق ای فرومایه پیش — که چشمت فرو دوزد از عیب خویش

چرا دامن آلوده را حد زنم — چو در خود شناسم که تر دامنم

نشاید که بر کس درشتی کنی — چو خود را بتأویل پشتی کنی

چو بد ناپسند آیدت خود مکن — پس آنگه به همسایه گو بد مکن

من از حق شناسم و گر خودنمای | برونم با تو دارم درون با خدای

چو ظاهر بعفّت بیاراستم | تصرّف مکن در کژ و راستم

تو خاموش اگر من بهم یا بدم | که حمّال سود و زیان خودم

اگر سیرتم خوب و گر منکر است | خدایم بسر از تو داناتر است

نه چشم از تو دارم به نیکی ثواب | که بینم بجرم از تو چندین عذاب

نکوکاری از مردم نیک رای | یکی را بده مینویسد خدای

تو نیز ای عجب هر کرا یک هنر | ببینی ز ده عیبش اندر گذر

نه یک عیب او را بانگشت پیچ | جهانی فضیلت برآور بهیچ

چو دشمن که در شعر سعدی نگاه | بنفرت کند و اندرون تباه

ندارد بصد نکته نغز گوش | چو زحفی ببیند برآرد خروش

جز این علتش نیست کان بدپسند | حسد دیدهٔ نیک بینش بکند

نه مخلوق را صنع باری سرشت | سیاه و سپید آمد و خوب و زشت

نه هر چشم و ابرو که بینی نکوست | بخور پسته مغز و بینداز پوست

باب هشتم در شکر

نفس می نیارم زد از شکر دوست — که شکری ندانم که در خورد اوست

عطائیست هر موی ازو بر تنم — چگونه بهر موی شکری کنم

ستایش خداوند بخشنده را — که موجود کرد از عدم بنده را

کرا قوت وصف احسان اوست — که اوصاف مستغرق شان اوست

بدیعی که شخص آفریند ز گل — روان و خرد بخشد و هوش و دل

ز پشت پدر تا بپایان شیب — نگر تا چه تشریف دادت ز غیب

چو پاک آفریدت بهش باش و پاک — که ننگ است ناپاک رفتن بخاک

پیاپی بیفشان از آئینه گرد — که مصقل نگیرد چو زنگار خورد

نه در ابتدا بودی آب منی — اگر مردی از سر بدر کن منی

چو روزی بسعی آوری سوی خویش — مکن تکیه بر زور بازوی خویش

چرا حق نمی بینی ای خودپرست — که بازو بگردش در آورد دست

چو آید بکوشیدنت خیر پیش — بتوفیق حق دان نه از سعی خویش

بسر پنجگی کس نبردست گوی — سپاس خداوند توفیق گوی

تو قائم بخود نیستی یک قدم — زغیبت مدد میرسد دمبدم

نه طفلک زبان بسته بودی ز لاف — همی روزی آمد بجوفش ز ناف

چو نافش بریدند روزی گسست — به پستان مادر درآویخت دست

غریبی که رنج آردش دهر پیش — بدارو دهند آبش از شهر خویش

پس او در شکم پرورش یافتست — ز انبوب معده خورش یافتست

دو پستان که امروز دلخواه اوست — دو چشمه هم از پرورشگاه اوست

کنار و بر مادر دلپذیر — بهشت است و پستان درو جوی شیر

درختیست بالای جان پرورش — ولد میوه نازنین بربرش

نه رگهای پستان درون دلست — پس ار بنگری شیر خون دلست

بخونش فرو برده دندان چو نیش — سرشته درو مهر خونخوار خویش

چو بازو قوی کرد و دندان ستبر — براندایدش دایه پستان بصبر

چنان صبرش از شیر خامش کند — که پستان شیرین فراموش کند

تو نیز ای که در توبهٔ طفل راه | بصبرت فراموش گردد گناه

حکایت

جوانی سر از رای مادر بتافت | دل دردمندش چو آذر بتافت

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد | که ای سست مهر و فراموش عهد

نه گریان و درمانده بودی و خرد | که شبها ز دست تو خوابم نبرد

نه در مهد نیروی حالت نبود | مگس راندن از خود مجالت نبود

تو آنی کز آن یک مگس رنجه | که امروز سالار سرپنجه

بحالی شوی باز در قعر گور | که نتوانی از خویشتن دفع مور

دگر دیده چون برفروزد چراغ | چو کرم لحد خورد پیه دماغ

چو پوشیده چشمی نبینی که راه | نداند همی وقت رفتن ز چاه

تو گر شکر کردی که با دیده | وگرنه تو هم چشم پوشیده

معلم نیاموختت فهم و رای | سرشت این صفت در وجودت خدای

گرت منع کردی دل حق نیوش | حقت عین باطل نمودی بگوش

گفتار اندر صنع باری در ترکیب خلقت انسانی

به بین تا یک انگشت از چند بند / با قلیدس صنع درهم فگند

پس آشفتگی باشد و ابلهی / که انگشت بر حرف صنعش نهی

تأمل کن از بهر رفتار مرد / که چند استخوان پی زد و وصل کرد

که بی گردش کعب و زانوی و پای / نشاید قدم برگرفتن ز جای

از آن سجده بر آدمی سخت نیست / که در صلب او مهره یک لخت نیست

دو صد مهره در یکدگر ساخت است / که گل مهرهٔ چون تو پرداخت است

رگت بر تن است ای پسندیده خوی / زمینی در او سیصد و شصت جوی

بصر در سر و فکر و رای و تمیز / جوارح بدل دل بدانش عزیز

بهایم بروی اندر افتاده خوار / تو همچون الف بر قدمها سوار

نگون کرده ایشان سر از بهر خور / تو آری بعزت خورش پیش سر

نزیبد ترا با چنین سروری / که سر جز بطاعت فرو آوری

ولیکن بدین صورت دلپذیر / فرفته مشو صورت خوب گیر

ره راست باید نه بالای راست | که کافر هم از روی صورت چو ماست
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش | اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرفتم که دشمن نکوبی بسنگ | مکن باری از جهل با دوست جنگ
خردمند طبعان منت شناس | بدوزند نعمت بمیخ سپاس

حکایت

نبرد آزمائی ز ادهم فتاد | بگردن درش مهره درهم فتاد
چو پیلش فرو رفت گردن بتن | نگشتی سرش تا نگشتی بدن
پزشکان بماندند حیران درین | مگر فیلسوفی ز یونان زمین
سرش باز پیچید و تن راست شد | وگر وی نبودی نمی خواست شد
دگر نوبت آمد بنزدیک شاه | نکرد آن فرومایه در وی نگاه
خردمند را سر فرو شد به شرم | شنیدم که میرفت و میگفت نرم
اگر دی نه پیچیدمی گردنش | نه پیچیدی امروز روی از منش
فرستاد تخمی بدست رهی | که باید که بر عود سوزش نهی

ملک را یکی عطسه آمد ز دود ‌ ‌ سر و گردنش همچنان شد که بود

بعذر از پی مرد بشتافتند ‌ ‌ بجستند بسیار و کم یافتند

مکن گردن از شکر منعم مپیچ ‌ ‌ که روزی پسین سر برآری بهیچ

گفتار اندر نظر در صنع باری تعالی

شب از بهر آسایش تست و روز ‌ ‌ مه روشن و مهر گیتی فروز

سپهر از برای تو فراش وار ‌ ‌ همی گسترانند بساط بهار

اگر باد و برفست و باران و میغ ‌ ‌ وگر رعد چوگان زند برق تیغ

همه کارداران فرمان برند ‌ ‌ که تخم تو در خاک می پرورند

وگر تشنه مانی ز سختی مجوش ‌ ‌ که سقای ابر آبت آرد بدوش

ز خاک آورد رنگ و بوی طعام ‌ ‌ تماشاگه دیده و مغز و کام

عسل دادت از نحل و من از هوا ‌ ‌ رطب دادت از نخل و نخل از نوا

همه نخلبندان بخایند دست ‌ ‌ ز حیرت که نخلی چنین کس نبست

خور و ماه و پروین برای تو اند ‌ ‌ قنادیل سقف سرای تو اند

زخارت گل آورد و از نافه مشک
زر از کان و برگ تر از چوب خشک

بدست خودت چشم و ابرو نگاشت
که محرم باغیار نتوان گذاشت

توانا که آن نازنین پرورد
بالوان نعمت چنین پرورد

بجان گفت باید نفس بر نفس
که شکرش نه کار زبانست و بس

خدایا دلم خون شد و دیده ریش
که می بینم انعامت از گفت بیش

نگویم دد و دام و مور و سمک
که فوج ملایک بر اوج فلک

هنوزت سپاس اندکی گفته اند
ز بیور هزاران یکی گفته اند

برو سعدیا دست و دفتر بشوی
براهی که پایان ندارد مپوی

حکایت

یکی گوش کودک بمالید سخت
که ای بوالعجب گوی برگشته بخت

ترا تیشه دادم که هیزم شکن
نگفتم که دیوار مسجد بکن

زبان آمد از بهر شکر و سپاس
بغیبت نگرداندش حق شناس

گذرگاه قرآن و پندست گوش
به بهتان و باطل شنیدن مکوش

دو چشم از پی صنع باری نکوست | ز عیب برادر فرو گیر و دوست

گفتار اندر نظر در حال ناتوانان و شکر نعمت حق تعالی

نداند کسی قدر روز خوشی | و گر روزی افتد بسختی کشی
زمستان درویش در تنگسال | چه سهل است پیش خداوند مال
سلیمی که یک چند نالان بخفت | خداوند را شکر صحت بگفت
چو مردانه رو باشی و تیز پای | بشکرانه باکند پویان بپای
به پیر کهن بر ببخشد جوان | توانا کند رحم بر ناتوان
چه دانند جیحونیان قدر آب | ز واماندگان پرس در آفتاب
عرب را که بر دجله باشد قعود | چه غم دارد از تشنگان زرود
کسی قیمت تندرستی شناخت | که یک چند بیچاره در تب گداخت
ترا تیره شب کی نماید دراز | که غلطی ز پهلو بپهلوی باز
براندیش از افتان و خیزان تب | که رنجور داند درازی شب
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت | چه داند شب پاسبان چون گذشت

حکایت سلطان طغرل با هندوی پاسبان

شنیدم که طغرل شبی در خزان ... گذر کرد بر هندوی پاسبان
ز باریدن برف و باران و سیل ... بلرزش در افتاده همچون سهیل
دلش بر وی از رحمت آورد جوش ... که اینک قبا پوستینم بپوش
دمی منتظر باش بر طرف بام ... که بیرون فرستم بدست غلام
درین بود باد بهاری وزید ... شهنشه در ایوان شاهی خزید
وشاقی پریچهره در خیل داشت ... که طبعش بدو اندکی میل داشت
تماشای ترکش چنان خوش فتاد ... که هندوی مسکین برفتش زیاد
قبا پوستینی گذشتش بگوش ... ز بدبختیش در نیامد بدوش
مگر رنج سرما برو بس نبود ... که جور سپهر انتظارش فزود
نگه کن چو سلطان بغفلت بخفت ... که چوبک زنش بامدادان چه گفت
مگر نیکبختت فراموش شد ... چو دستت در آغوش آغوش شد
ترا شب بعیش و طرب میرود ... چه دانی که بر ما چه شب میرود

فروبرده سر کاروانی بدیگ
چه از پا فرو رفتگانش بریگ

بدار ای خداوند زورق برآب
که بیچارگان را گذشت از سر آب

توقف کنید ای جوانان چست
که در کاروانند پیران سست

تو خوش خفته در هودج کاروان
مهار شتر در کف ساروان

چه هامون و کوهت چه سنگ و رمال
زره باز پس ماندگان پرس حال

ترا کوه پیکر هیون می برد
پیاده چه دانی که خون میخورد

بآرام دل خفتگان در بنه
ندانند حال شکم گرسنه

حکایت

یکی را عسس دست بربسته بود
همه شب پریشان و دل خسته بود

بگوشش آمد در شب تیره رنگ
که شخصی همی نالد از دست تنگ

شنید این سخن دزد مغلول و گفت
تو باری ز غم چند نالی بخفت

برو شکر یزدان کن ای تنگدست
که دستت عسس تنگ برهم نبست

مکن ناله از بینوائی بسی
چو بینی زخود بینواتر کسی

حکایت

برهنه تنی یک درم وام کرد / تن خویش را کسوت خام کرد

بنالید کای طالع بدلگام / بگرما بپختیم درین زیر خام

چو ناپخته آمد ز سختی بجوش / یکی گفتش از چاه زندان خموش

بجای آور ای خام شکر خدای / که چون ما نهٔ خام بر دست و پای

حکایت

یکی کرد بر پارسائی گذر / بصورت جهود آمدش در نظر

قفائی فروکوفت بر گردنش / ببخشید درویش پیراهنش

خجل گفت کانچه از من آمد خطاست / ببخشای بر من چه جای عطاست

بشکرانه گفتا بشر نایستم / که آنم که پنداشتی نیستم

نکو سیرت بی تکلف برون / به از نیک نام خراب اندرون

بنزدیک من شبرو و راهزن / به از فاسق پارسا پیرهن

حکایت

رزه

زره باز پس مانده میگریست | که مسکین ترا زمن برین دشت کیست
خری بارکش گفتش ای بی تمیز | زجور فلک چند نالی تو نیز
برو شکر کن چون بخر بر نهٔ | که آخر بزیر کسان خر نهٔ

حکایت

فقیهی برافتاده مستی گذشت | بمستوری خویش مغرور گشت
زنخوت بدو التفاتی نکرد | جوان سر برآورد کای پیرمرد
برو شکر کن چون بنعمت دری | که محروم می آید ز مستکبری
یکی را که در بند بینی مخند | مبادا که ناگه درافتی به بند
نه آخر در امکان تقدیر هست | که فردا چو من باشی افتاده مست
ترا آسمان خط بمسجد نبشت | مزن طعنه بر دیگری در کنشت
به بندای مسلمان بشکرانه دست | که زنار مغ بر میانت نه بست
زخود میرود هرکه جویان اوست | به عنفش کشان میبرد لطف دوست
نگر تا قضا از کجا سیر کرد | که کوری بود تکیه بر غیر کرد

گفتار اندر نظر صاحبدلان در حق نه در اسباب

سرشت است باری شفا در نبات / اگر شخص را مانده باشد حیات

عسل خوش کند زندگان را مزاج / ولی درد مردن ندارد علاج

رمق مانده‌ٔ را که جان از بدن / برآمد چه سود انگبین در دهن

یکی گرز پولاد بر مغز خورد / کسی گفت صندل بمالش بدرد

ز پیش خطر تا توانی گریز / ولیکن مکن با قضا پنجه تیز

درون تا بود قابل شرب و اکل / بدان تازه رویست و پاکیزه شکل

خراب آنگه این خانه گردد تمام / که باهم نسازند طبع و طعام

مزاجت تر و خشک و گرمست و سرد / مرکب ازین چار طبع است مرد

یکی زین چو بر دیگری یافت دست / ترازوی عدل طبیعت شکست

اگر باد سرد نفس نگذرد / تف سینه جان در خروش آورد

وگر دیگ معده نجوشد طعام / تن نازنین را شود کار خام

در اینان نبندد دل اهل شناخت / که پیوسته باهم نخواهند ساخت

توانائی تن مدان از خورش
که لطف حقت میدهد پرورش

بجهدش که گر دیده بر تیغ و کارد
نهی حق شکرش نخواهی گزارد

چو روی بخدمت نهی بر زمین
خدا را ثنا گوی و خود را مبین

گدائی است تسبیح و ذکر و حضور
گدا را نباید که باشد غرور

گرفتم که خود خدمتی کرده
نه پیوسته اقطاع او خورده

گفتار در سابقه حکم ازل و توفیق خیر

نخست او ارادت بدل در نهاد
پس این بنده بر آستان سر نهاد

گر از حق نه توفیق خیری رسد
کی از بنده خیری بغیری رسد

زبان را چه بینی که اقرار داد
ببین تا زبان را که گفتار داد

در معرفت دیدهٔ آدمی است
که بگشاده بر آسمان و زمی است

کیت فهم بودی نشیب و فراز
گر این در نکردی بروی تو باز

سر آورد و دست از عدم در وجود
درین جود بنهاد و در وی سجود

وگرنه کی از دست جود آمدی
محال است کز سر سجود آمدی

بحکمت زبان داد و گوش آفرید — که باشند صندوق دل را کلید

وگرنه زبان قصه برداشتی — کس از سرّ دل کی خبر داشتی

وگر نیستی سعی جاسوس گوش — خبر کی رسیدی بسلطان هوش

مرا لفظ شیرین خواننده داد — ترا سمع درّاک داننده داد

مدام این دو چون حاجبان بر درند — ز سلطان بسلطان خبر می برند

چه اندیشی از خود که فعلم نکوست — از آن درنگه کن که تقدیر اوست

برد بوستانبان بایوان شاه — بتحفه ثمر هم ز بستان شاه

حکایت سفر هندوستان و ضلالت بت پرستان

بتی دیدم از عاج در سومنات — مرصّع چو در جاهلیّت منات

چنان صورتش بسته تمثال گر — که صورت نبندد از آن خوبتر

ز هر ناحیت کاروانها روان — بدیدار آن صورت بی روان

طمع کرده رایان چین و چگل — چو سعدی وفا زان بت سنگدل

زبان آوران رفته از هر مکان — تضرّع کنان پیش آن بی زبان

فرو ماندم از کشف این ماجرا — که حیّی جمادی پرستند چرا

مغی را که با من سر و کار بود — نکوگوی و هم حجره و یار بود

بنرمی بپرسیدم ای برهمن — عجب دارم از کار این بقعه من

که مدهوش این ناتوان پیکرند — مقید بچاه ضلال اندرند

نه نیروی دستش نه رفتار پای — ورش بفکنی بر نخیزد ز جای

نه بینی که چشمانش از کهرباست — وفا جستن از سنگ چشمان خطاست

بر این گفتم آن دوست دشمن گرفت — چو آتش شد از خشم و در من گرفت

مغان را خبر کرد و پیران دیر — ندیدم در آن انجمن روی خیر

چو آن راه کج پیششان راست بود — ره راست در چشمشان کج نمود

که مرد ار چه دانا و صاحبدل است — بنزدیک بیدانشان جاهل است

فرو ماندم از چاره همچون غریق — برون از مدارا ندیدم طریق

چو بینی که جاهل بکین اندر است — سلامت بتسلیم و لین اندر است

مهین برهمن را ستودم بلند — که ای پیر تفسیر استاد زند

مرا نیز با نقش این بت خوش است ... که شکلی خوش و صورتی دلکش است

بدیع آمدم صورتش در نظر ... ولیکن ز معنی ندارم خبر

که سالوک این منزلم عنقریب ... بد از نیک نادر شناسد غریب

تو دانی که فرزین این رقعه ... نصیحت گر شاه این بقعه

عبادت بتقلید گمراهی است ... خنک رهروی را که آگاهی است

چه معنی است در صورت این صنم ... که اول پرستندگانش منم

برهمن ز شادی برافروخت روی ... پسندید و گفت ای پسندیده گوی

سؤالت صوابست و فعلت جمیل ... بمنزل رسد هر که جوید دلیل

جز این بت که هر صبح از اینجا که هست ... برآرد به یزدان دادار دست

وگر خواهی امشب همین جا بباش ... که فردا شود سر این بر تو فاش

شب آنجا ببودم بفرمان پیر ... چو بیژن بچاه بلا در اسیر

شبی همچو روز قیامت دراز ... مغان گرد من بی وضو در نماز

کشیشان هرگز نیازرده آب ... بغلها چو مردار در آفتاب

سه ای باخبر است و عبادت بتقلید نمی کند ۱۲

مگر کرده بودم گناهی عظیم | که بردم در آن شب عذابی الیم
همه شب درین قید غم مبتلا | یکم دست بر دل یکی بر دعا
که ناگه دهل زن فرو کوفت کوس | بخواند از فضای برهمن خروس
خطیب سیه پوش شب بیخلاف | برآورد شمشیر روز از غلاف
فتاد آتش صبح در سوخته | بیکدم جهانی شد افروخته
تو گفتی که در خطهٔ زنگبار | زیک گوشه ناگه درآمد تتار
مغان تبه رای ناشسته روی | بدیر آمدند از در و دشت و کوی
کس از مرد در شهر و بر زن نماند | در آن بتکده جای درزن نماند
من از غصه رنجور و از خواب مست | که ناگه تماثیل برداشت دست
بیکبار از اینها برآمد خروش | تو گفتی که دریا درآمد بجوش
چو بتخانه خالی شد از انجمن | برهمن نگه کرد خندان بمن
که دانم ترا پیش مشکل نماند | حقیقت عیان گشت باطل نماند
چو دیدم که جهل اندرو محکم است | خیال محال اندرو مدغم است

نیارستم از حق دگر هیچ گفت | که حق ز اهل باطل بباید نهفت

چو بینی زبردست را زیردست | نه مردی بود پنجه خود شکست

زمانی بسالوس گریان شدم | که من زانچه گفتم پشیمان شدم

بگریه دل کافران کرد میل | عجب نیست سنگ ار بگردد بسیل

دویدند خدمت کنان سوی من | بعزت گرفتند بازوی من

شدم عذر گویان بر شخص عاج | بکرسی زر کوفت بر تخت ساج

بتک ایکی بوسه دادم بدست | که لعنت برو باد و بر بت پرست

بتقلید کافر شدم روز چند | برهمن شدم در مقالات زند

چو دیدم که در دیر گشتم امین | نگنجیدم از خرمی بر زمین

در دیر محکم ببستم شبی | دویدم چپ و راست چون عقربی

نگه کردم از زیر تخت و زبر | یکی پرده دیدم مکلل بزر

پس پرده مطرانی آذر پرست | مجاور سر ریسمانی بدست

بفورم در آن حال معلوم شد | چو داود کآهن برو موم شد

که ناچار چون در کشد ریسمان / برآرد صنم دست فریاد خوان
برهمن شد از روی من شرمسار / که شنعت بود بخیه بر روی کار
بتازید و من در پیش تاختم / نگونش بچاهی در انداختم
که دانستم ار زنده آن برهمن / بماند کند سعی در خون من
پسندد که از من برآید دمار / مبادا که رازش کنم آشکار
چو از کار مفسد خبر یافتی / ز دستش برآور چو در یافتی
که گر زنده اش مانی آن بی هنر / نخواهد ترا زندگانی دگر
وگر سر بخدمت نهد بر درت / وگر دست یابد ببرد سرت
فریبنده را پای در پی منه / چو رفتی و دیدی امانش مده
تمامش بکشتم بسنگ آن خبیث / که از مرده دیگر نیاید حدیث
چو دیدم که غوغای انگیختم / رها کردم آن بوم و بگریختم
چو اندر نیستانش آتش زدی / ز شیران بپرهیز اگر بخردی
مکش بچه مار مردم گزای / چو کشتی در آن خانه دیگر مپای

چو زنبور خانه بیاشوفتی / گریز از محلت که گرم اوفتی

بچابکتر از خود مینداز تیر / چو افتاد دامن بدندان بگیر

در اوراق سعدی چنین پند نیست / که چون پای دیوار کندی مایست

بهند آمدم بعد از آن رستخیز / وز آنجا براه یمن تا حجیز

از آن جمله تلخی که بر من گذشت / دهانم جز امروز شیرین نگشت

در اقبال تائید بوبکر سعد / که مادر نزاید چنو قبل و بعد

ز جور فلک دادخواه آمدم / درین سایه گستر پناه آمدم

دعاگوی این دولتم بنده وار / خدایا تو این سایه پاینده دار

که مرهم نهادم نه درخورد خویش / که درخورد انعام و اکرام خویش

کی این شکر نعمت بجا آورم / وگر پای گردد بخدمت سرم

فرج یافتم بعد از آن بندها / هنوزم بگوش است از آن پندها

یکی آنکه هرگه که دست نیاز / بر آرم بدرگاه دانای راز

بیاد آید آن لعبت چینیم / کند خاک در چشم خودبینیم

بدانم که دستی که برداشتم — به نیروی خود بر نیفراشتم

نه صاحبدلان دست بر میکشند — که سررشته از غیب در میکشند

در خیر بازست و طاعت ولیک — نه هرکس تواناست بر فعل نیک

همین است مانع که در بارگاه — نشاید شدن جز بفرمان شاه

کلید قدر نیست در دست کس — توانای مطلق خدایست و بس

پس ای مرد پوینده بر راه راست — ترا نیست منت خداوند راست

چو در غیب نیکو نهادت سرشت — نیاید ز خوی تو کردار زشت

ز زنبور کرد این حلاوت پدید — همان کس که در مار زهر آفرید

چو خواهد که ملک تو ویران کند — نخست از تو خلقی پریشان کند

وگر باشدش بر تو بخشایشی — رساند بخلق از تو آسایشی

تکبر مکن بر ره راستی — که دستت گرفتند و برخاستی

سخن سودمندست اگر بشنوی — بمردان رسی گر طریقت روی

مقامی بیابی گرت ره دهند — که بر خوان عزت سماطت نهند

ولیکن نباید که تنها خوری — ز درویش درمانده یاد آوری
فرستی مگر رحمتی در پیم — که بر کرده خویش واثق نیم

باب نهم در توبه (۹)

بیا ای که عمرت بهفتاد رفت — مگر خفته بودی که برباد رفت
همه برگ بودن همی ساختی — بتدبیر رفتن نپرداختی
قیامت که بازار مینو نهند — منازل باعمال نیکو نهند
بضاعت بچندانکه آری بری — وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چندانکه آگنده تر — تهیدست را دل پراگنده تر
ز پنجه درم پنج اگر کم شود — دلت ریش سرپنجه غم شود
چو پنجاه سالت برون شد ز دست — غنیمت شمر پنج روزی که هست
اگر مرده مسکین زبان داشتی — بفریاد و زاری فغان داشتی
که ای زنده چون هست امکان گفت — لب از ذکر چون مرده برهم مخفت
چو ما را بغفلت بشد روزگار — تو باری دمی چند فرصت شمار

حکایت پیرمرد و تحسر بر روزگار جوانی

شبی در جوانی و طیب نعم / جوانان نشستیم چندی بهم

چو بلبل سرایان چو گل تازه روی / ز شوخی در افگنده غلغل بکوی

جهان دیده پیری ز ما برکنار / ز دور فلک لیل مویش نهار

چو فندق زبان از سخن بسته بود / نه چون ما لب از خنده چون پسته بود

جوانی فرا رفت کای پیرمرد / چه در کنج حسرت نشینی بدرد

یکی سر برآر از گریبان غم / بآرام دل با جوانان بچم

برآورد سر سالخورد از نهفت / جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

چو باد صبا بر گلستان وزد / چمیدن درخت جوان را سزد

چمد تا جوان است و سر سبز خوید / شکسته شود چون بزردی رسید

بهاران که باد آورد بید مشک / بریزد درخت جوان برگ خشک

نزیبد مرا با جوانان چمید / که بر عارضم صبح پیری دمید

بقید اندرم جره بازی که بود / دمادم سر رشته خواهد ربود

شما راست نوبت برین خوان نشست | که ما از تنعم بشستیم دست

چو بر سر نشست از بزرگی غبار | دگر چشم عیش جوانی مدار

مرا برف بارید بر پر زاغ | نشاید چو بلبل تماشای باغ

کند جلوه طاوس صاحب جمال | چه میخواهی از باز برکنده بال

مرا غله تنگ اندر آمد درو | شما را کنون میدمد سبزه نو

گلستان ما را طراوت گذشت | که گلدسته بندد چو پژمرده گشت

مرا تکیه جان پدر بر عصاست | دگر تکیه بر زندگانی خطاست

مسلم جوانراست بر پای جست | که پیران برند استعانت بدست

گل سرخ رویم نگر زر ناب | فرو رفت چون زرد شد آفتاب

هوس پختن از کودک ناتمام | چنان زشت نبود که از پیر خام

مرا می بباید چو طفلان گریست | ز شرم گناهان نه طفلانه زیست

نکو گفت لقمان که نا زیستن | به از سالها بر خطا زیستن

هم از بامدادان در کلبه بست | به از سود و سرمایه دادن ز دست

جوان تا رساند سیاهی بنور | برد پیر مسکین سیاهی بگور

حکایت

کهن سالی آمد بنزد طبیب | ز نالیدنش تا بمردن قریب

که دستم برگ برنه ای نیکرای | که پایم همی برنیاید ز جای

بدان ماند این قامت خفته ام | که گوئی بگل در فرو رفته ام

بدو گفت دست از جهان برگسل | که پایت قیامت برآید ز گل

اگر در جوانی زدی دست و پای | در ایام پیری بهش باش و رای

چو دوران عمر از چهل برگذشت | مزن دست و پا کابت از سر گذشت

نشاط آنگه از من رمیدن گرفت | که شامم سپیده دمیدن گرفت

بباید هوس کردن از سر بدر | که دور هوس بازی آمد بسر

بسبزی کجا تازه گردد دلم | که سبزی بخواهد دمید از گلم

تفرج کنان در هوا و هوس | گذشتیم بر خاک بسیار کس

کسانی که دیگر بغیب اندرند | بیایند و بر خاک ما بگذرند

دریغا که فصل جوانی برفت
بلهو و لعب زندگانی برفت

دریغا چنان روح پرور زمان
که بگذشت بر ما چو برق یمان

ز سودای آن پوشم و این خورم
نپرداختم تا غم دین خورم

دریغا که مشغول باطل شدیم
ز حق دور ماندیم و غافل شدیم

چه خوش گفت با کودک آموزگار
که کاری نکردیم و شد روزگار

گفتار اندر غنیمت شمردن قوت جوانی پیش از ضعف و پیری

جوانا ره طاعت امروز گیر
که فردا جوانی نیاید ز پیر

فراغ دلت هست و نیروی تن
چو میدان فراخ است گویی بزن

من این روز را قدر نشناختم
بدانستم اکنون که در باختم

قضا روزگاری ز من در ربود
که هر روزی از وی شب قدر بود

چه کوشش کند پیر خر زیر بار
تو می‌رو که بر بادپایی سوار

شکسته قدح گر به بندند چست
نیاورد خواهد بهای درست

کنون کاوفتادت بغفلت ز دست
طریقی ندارد بجز باز بست

که گفتت بجیحون در انداز تن | چو افتاد هم دست و پائی بزن

بغفلت بدادی ز دست آب پاک | چه چاره کنون جز تیمم بخاک

چو از چابکان در دویدن گرو | نبردی هم افتان و خیزان برو

گر آن بادپایان برفتند تیز | تو بی‌دست و پای از نشستن بخیز

حکایت در معنی ادراک پیش از فوت

شبی خوابم اندر بیابان فید | فرو بست پائی دویدن بقید

شتربانی آمد بهول و ستیز | زمام شتر بر سرم زد که خیز

مگر دل نهادی بمردن ز پس | که بر می‌نخیزی ببانگ جرس

مرا همچو تو خواب خوش در سر است | ولیکن بیابان به پیش اندر است

تو گر خواب نوشین ببانگ رحیل | نخیزی دگر کی رسی در سبیل

فرو کوفت طبل شتر ساروان | بمنزل رسید اول کاروان

خنک هوشیاران فرخنده بخت | که پیش از دهل زن بسازند رخت

بره خفتگان تا برآرند سر | نه بینند ره رفتگان را اثر

سبق برد رهرو که برخاست زود | پس از نقل بیدار بودن چه سود
چو شیبت درآمد بروی شباب | شبت روز شد دیده برکن ز خواب
من آن روز برکندم از عمر امید | که افتادم اندر سیاهی سپید
دریغا که بگذشت عمر عزیز | بخواهد گذشت این دم چند نیز
گذشت آنچه در ناصوابی گذشت | وزین نیز دم در نیابی گذشت
کنون وقت تخم است اگر پروری | گر امید داری که خرمن بری
بشهر قیامت مرو تنگدست | که وجهی ندارد بحسرت نشست
گرت چشم عقل است تدبیر گور | کنون کن که چشمت نخورده است مور
بمایه توان ای پسر سود کرد | چه سود افتد آنرا که سرمایه خورد
کنون کوش کاب از کمر درگذشت | نه وقتی که سیلاب از سر گذشت
کنونت که چشم است اشکی ببار | زبان در دهان است عذری بیار
نه پیوسته باشد روان در بدن | نه همواره گردد زبان در دهن
ز دانندگان بشنو امروز قول | که فردا بگیرد بترسد ز هول

غنیمت شمار این گرامی نفس
که بی مرغ قیمت ندارد قفس

مکن عمر ضایع بافسوس و حیف
که فرصت عزیز است والوقت سیف

حکایت

قضا زنده را رگ جان برید
دگر کس بمرگش گریبان درید

چنین گفت بیننده تیزهوش
چو فریاد و زاری رسیدش بگوش

زدست شما مرده بر خویشتن
گرش دست بودی دریدی کفن

که چندین ز تیمار و دردم مپیچ
که روزی دو پیش از تو کردم بسیج

فراموش کردی مگر مرگ خویش
که مرگ منت ناتوان کرد و ریش

مبصر چو بر مرده ریزد گلش
نه بر وی که بر خود بسوزد دلش

ز هجران طفلی که در خاک رفت
چه نالی که پاک آمد و پاک رفت

تو پاک آمدی بر حذر باش و پاک
که ننگ است ناپاک رفتن بخاک

کنون باید این مرغ را پای بست
نه وقتی که سررشته بردت ز دست

نشستی بجای دگر کس بسی
نشینند بجای تو دیگر کسی

اگر پهلوانی وگر تیغ زن ** نخواهی بدر بردن الا کفن

خر وحش اگر بگسلاند کمند ** چو در ریگ ماند شود پای بند

ترا نیز چندان بود دست زور ** که پایت نرفتست در ریگ گور

منه دل برین سالخورده مکان ** که گنبد نپاید برو گردگان

چو دی رفت و فردا نیاید بدست ** حساب از همین یکنفس کن که هست

حکایت

فرو رفت جم را یکی نازنین ** کفن کرد چون کرمش ابریشمین

بدخمه در آمد پس از چند روز ** که بر وی بگرید بزاری و سوز

چو پوسیده دیدش حریرین کفن ** بفکرت چنین گفت با خویشتن

من از کرم برکنده بودم بزور ** بکندند از و باز کرمان گور

دو بیتم جگر کرد روزی کباب ** که می گفت گوینده با رباب

دریغا که بی ما بسی روزگار ** بروید گل و بشکفد لاله زار

بسی تیر و دی ماه و اردی بهشت ** برآید که ما خاک باشیم و خشت

که ما چنین و چنان باشیم ۱۲ بهار

حکایت

یکی پارسا سیرت حق پرست / فتادش یکی خشت زرین بدست

سر هوشمندش چنان خیره کرد / که سودا دل روشنش تیره کرد

همه شب در اندیشه کاین گنج و مال / در او تا زیم ره نیابد زوال

دگر قامت عجزم از بهر خواست / نباید بر کس دوتا کرد راست

سرائی کنم پای بستش رخام / درختان سقفش همه عود خام

یکی حجره خاص از پی دوستان / در حجره اندر سرا بوستان

بفرسودم از رقعه بر رقعه دوخت / تف دیگران چشم و مغزم بسوخت

دگر زیردستان پزندم خورش / براحت دهم روح را پرورش

بسختی بکشت این نمد بسترم / روم زین سپس عبقری گسترم

خیالش خرف کرد و کالیوه رنگ / بمغزش فرو برده خرچنگ چنگ

فراغ مناجات و رازش نماند / خور و خواب و ذکر و نمازش نماند

بصحرا در آمد سر از عشوه مست / که جائی نبودش قرار نشست

یکی بر سر گور گل می سرشت
که حاصل کنند زان گل گور خشت

باندیشه درخود فرو رفت پیر
که ای نفس کوته نظر پند گیر

چه بندی درین خشت زرین دلت
که یکروز خشتی کنند از گلت

طمع را نه چندان دهان است باز
که بازش نشیند بیک لقمه آز

بدار ای فرومایه زین خشت دست
که جیحون نشاید بیک خشت بست

تو غافل در اندیشهٔ سود و مال
که سرمایهٔ عمر شد پایمال

برین خاک چندان صبا بگذرد
که هر ذره از ما بجائی برد

غبار هوا چشم عقلت بدوخت
سموم هوس کشت عمرم بسوخت

بکن سرمهٔ غفلت از چشم پاک
که فردا شوی سرمه در زیر خاک

حکایت عداوت درمیان دو شخص

میان دو کس دشمنی بود و جنگ
سر از کبر بر یکدگر چون پلنگ

ز دیدار هم تا بحدی رمان
که بر هر دو تنگ آمدی آسمان

یکی را اجل در سر آورد جیش
سر آمد برو روزگاران عیش

بد اندیش وی را درون شاد گشت ‌ ‌ ‌ بگورش پس از مدتی برگذشت

شبستان گورش در اندوده دید ‌ ‌ ‌ که وقتی سرایش ز زر اندوده دید

ز روی عداوت بیازوی زور ‌ ‌ ‌ یکی تخته بر کندش از روی گور

سر تاجور دیدش اندر مغاک ‌ ‌ ‌ دو چشم جهان بینش آگنده خاک

وجودش گرفتار زندان گور ‌ ‌ ‌ تنش طعمهٔ کرم و تاراج مور

ز دور فلک بدر رویش هلال ‌ ‌ ‌ ز جور زمان سرو قدش خلال

کف دست و سرپنجهٔ زورمند ‌ ‌ ‌ جدا کرده ایام بندش ز بند

چنانش بر او رحمت آمد ز دل ‌ ‌ ‌ که بسرشت بر خاک از گریه گل

پشیمان شد از کردهٔ خوی زشت ‌ ‌ ‌ بفرمود بر سنگ گورش نبشت

مکن شادمانی بمرگ کسی ‌ ‌ ‌ که دهرت پس از وی نماند بسی

شنید این سخن عارف هوشیار ‌ ‌ ‌ بنالید کای قادر کردگار

عجب گر تو رحمت نیاری بر او ‌ ‌ ‌ که بگریست دشمن بزاری بر او

تن ما شود نیز روزی چنان ‌ ‌ ‌ که بر وی بسوزد دل دشمنان

بگرید در دل دوست رحم آیدم | چو بیند که دشمن ببخشایدم
بجائی رسد کار سر دیر زود | که گوئی درو دیده هرگز نبود
زدم تیشه یک روز بر تل خاک | بگوش آمدم ناله دردناک
که زنهار اگر مردی آهسته تر | که چشم و بناگوش و رویست و سر

حکایت پدر و دختر

شبی خفته بودم بعزم سفر | پی کاروانی گرفتم مگر
برآمد یکی سهمگین باد و گرد | که بر چشم مردم جهان تیره کرد
بره بر یکی دختر خانه بود | بمعجر غبار از پدر میزدود
پدر گفتش ای نازنین چهر من | که شوریده داری دل از مهر من
نه چندان نشیند درین دیده گرد | که بازش بمعجر توان پاک کرد
ترا نفس رعنا چو سرکش ستور | دوان می برد تا بسر شیب گور
اجل ناگهت بگسلاند رکیب | عنان باز نتوان گرفت از نشیب

موعظت و پند

خبرداری ای استخوانی قفس — که جان تو مرغیست نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت بگسست قید — دگر ره نگردد بسعی تو صید

نگهدار فرصت که عالم دمیست — دمی پیش دانا به از عالمیست

سکندر که بر عالمی حکم داشت — در آندم که بگذشت و عالم گذاشت

میسر نبودش کزو عالمی — ستانند و مهلت دهندش دمی

برفتند و هر کس درود آنچه کشت — نماند بجز نام نیکو و زشت

چرا دل برین کاروانگه نهیم — که یاران برفتند و ما بر رهیم

پس از ما همین گل دهد بوستان — نشینند با یکدگر دوستان

دل اندر دلارام دنیا مبند — که ننشست با کس که دل برنکند

چو در خاکدان لحد خفت مرد — قیامت بیفشاند از روی گرد

سر از جیب غفلت برآور کنون — که فردا نماند بحسرت نگون

نه چون خواهی آمد بشیراز در — سر و تن بشوئی ز گرد سفر

پس ای خاکسار گنه عنقریب — سفر کرد خواهی بشهر غریب

بران از دو سرچشمهٔ دیده جوی — ور آلایشی داری از خود بشوی

حکایت در عالم طفولیت

ز عهد پدر یادم آید همی — که باران رحمت بر او هر دمی

که در خردیم لوح و دفتر خرید — ز بهرم یکی خاتم زر خرید

بدر کرد ناگه یکی مشتری — بخرمائی از دستم انگشتری

چو نشناسد انگشتری طفل خرد — بشیرینی از وی توانند برد

تو هم قیمت عمر نشناختی — که در عیش شیرین بر انداختی

قیامت که نیکان بر اعلی رسند — ز قعر ثری بر ثریا رسند

ترا خود بماند سر از ننگ پیش — که گردت برآید عملهای خویش

برادر ز کار بدان شرم دار — که در روی نیکان شوی شرمسار

در آن روز کز فعل پرسند و قول — اولو العزم را تن بلرزد ز هول

بجائی که دهشت خورند انبیا — تو عذر گنه را چه داری بیا

زنانی که طاعت برغبت کنند — ز مردان ناپارسا بگذرند

تراشرم ناید ز مردی خویش / که باشد زنان را قبول از تو بیش

زنان را بعذری معین که هست / ز طاعت بدارند گه گاه دست

تو بی عذر یک سو نشینی چو زن / روا ای کم از زن لاف مردی مزن

مرا خود چه باشد زبان آوری / چنین گفت شاه سخن عنصری

مرا خود مبین ای عجب در میان / ببین تا چه گفتند پیشینیان

چو از راستی بگذری خم بود / چه مردی بود کز زنی کم بود

بناز و طرب نفس پرورده گیر / بایام دشمن قوی کرده گیر

یکی بچهٔ گرگ می پرورید / چو پرورده شد خواجه بر هم درید

چو بر پهلوی جان سپردن بگفت / جهاندیده‌ای بر سرش رفت و گفت

تو دشمن چنین نازنین پروری / ندانی که ناچار زخمش خوری

نه ابلیس در حق ما طعنه زد / کز اینان نیاید بجز کار بد

فغان از بدیها که در نفس ماست / که ترسم شود ظن ابلیس راست

چو ملعون پسند آمدش قهر ما / خدایش برانداخت از بهر ما

کجا سر بر آریم ازین عار و ننگ | که با او به صلحیم و باحق بجنگ

نظر دوست نادر کند سوی تو | چو در روی دشمن بود روی تو

گرت دوست باید کزو برخوری | نباید که فرمان دشمن بری

بسیم سیه تا چه خواهی خرید | که خواهی دل از مهر یوسف برید

روا دارد از دوست بیگانگی | که دشمن گزیند بهم خانگی

ندانی که کمتر نهد دوست پای | چو بیند که دشمن بود در سرای

حکایت

یکی برد با پادشاهی ستیز | بدشمن سپردش که خونش بریز

گرفتار در دست آن کینه توز | همی گفت با خود بزاری و سوز

اگر دوست بر خود نیازردمی | کی از دست دشمن جفا بردمی

تو از دوست گر عاقلی بر مگرد | که دشمن نیارد نگه در تو کرد

بنا جور دشمن بدرّدش پوست | رفیقی که بر خود بیازرد دوست

تو با دوست یکدل شو و یک سخن | که خود بیخ دشمن بر آید ز بن

نپندارم این زشت نامی نکوست / بخشنودی دشمن آزار دوست

حکایت

یکی مال مردم به تلبیس خورد / چو برخاست لعنت بر ابلیس کرد

چنین گفت ابلیس اندر رهی / که هرگز ندیدم چنین ابلهی

ترا با من است از نهان آشتی / چرا تیغ پیکار برداشتی

دریغ است فرمودهٔ دیو زشت / که دست ملک بر تو خواهد نوشت

روا داری از جهل و ناپاکیت / که پاکان نویسند ناپاکیت

طریقی بدست آر و صلحی بجوی / شفیعی برانگیز و عذری بگوی

که یک لحظه صورت نبندد امان / چو پیمانه پر شد بدور زمان

وگر دست قوت نداری بکار / چو بیچارگان دست زاری برآر

وگر رفت زاندازه بیرون بدی / چو گفتی که بد رفت نیک آمدی

فرا شو چو بینی در صلح باز / که ناگه در توبه گردد فراز

مرو زیر بار گنه ای پسر / که حمال عاجز بود در سفر

پی نیکمردان بباید شتافت | که هر که این سعادت طلب کرد یافت

ولیکن تو دنبال دیو خسی | ندانم که در صالحان چون رسی

پیمبر کسی را شفاعتگر است | که بر جادهٔ شرع پیغمبر است

ره راست رو تا بمنزل رسی | تو بر ره نهٔ زین قبل وا پسی

چو گاوی که عصار چشمش ببست | دوان تا بشب شب همانجا که هست

حکایت

گل آلوده‌ای راه مسجد گرفت | ز بخت نگون طالع اندر شگفت

یکی زجر کردش که تبت یداک | مرو دامن آلوده در جای پاک

مرا رقتی در دل آمد براین | که پاکست و خرم بهشت برین

در آن جای پاکان امیدوار | گل آلودهٔ معصیت را چه کار

بهشت آن ستاند که طاعت برد | کرا نقد باید بضاعت برد

مکن دامن از گرد زلت بشوی | که ناگه ز بالا ببندند جوی

مگو مرغ دولت ز قیدم بجست | هنوزش سر رشته داری بدست

وگر دیر شد گرم رو باش و چست
یعنی آمدن تو در طاعت
ز دیر آمدن غم ندارد درست
اندیشه

هنوزت اجل دست خواهش نبست
برآور بدرگاه دادار دست

مخسب ای گنه کرده خفته خیز
غافل
بعذر گنه آب چشمی بریز
ای برای توبه

چو حکم ضرورت بود کابروی
بریزند باری براین خاک کوی

ور آبت نماند شفیع آر پیش
کسی را که هست آبروی از تو بیش

به قهر ار براند خدای از درم
ای مرا عتاب کند
روان بزرگان شفیع آورم

حکایت

همی یادم آید ز عهد صغر
طفلی
که عیدی برون آمدم با پدر
ای در یک عید

ببازیچه مشغول مردم شدم
بطریق بازی
در آشوب خلق از پدر گم شدم
هنگامه و انبوه

برآوردم از هول و دهشت خروش
فریاد
پدر ناگهانم بمالید گوش

که ای شوخ چشم آخرت چند بار
بگفتم که دستم ز دامن مدار

به تنها نداند شدن طفل خرد
رفتن
که مشکل بود راه نادیده برد
علت

تو هم طفل راهی بسعی ای فقیر
خطاب عام
برو دامن نیکمردان بگیر

مکن با فرومایه مردم نشست
چو کردی ز هیبت فرو شوی دست

بفتراک پاکان در آویز چنگ
که عارف ندارد ز دریوزه ننگ

مریدان بقوت ز طفلان کم اند
مشایخ چو دیوار مستحکم اند

بیاموز رفتار از آن طفل خرد
که چون استعانت بدیوار برد

ز زنجیر ناپارسایان برست
که در حلقهٔ پارسایان نشست

اگر حاجتی داری این حلقه گیر
که سلطان ازین در ندارد گزیر

برو خوشه چین باش سعدی صفت
که گرد آوری خرمن معرفت

حکایت مست خرمن سوز

یکی غله مرداد مه توده کرد
ز تیمار دی خاطر آسوده کرد

شبی مست شد و آتشی بر فروخت
نگون بخت کالیوه خرمن بسوخت

دگر روز در خوشه چیدن نشست
که یک جو ز خرمن نماندش بدست

چو سرگشته دیدند درویش را
یکی گفت پرورده خویش را

نخواهی که گردی چنین تیره روز
بدیوانگی خرمن خود مسوز

گر از دست عمرت شد اندر بدی | تو آنی که در خرمن آتش زدی
فضاحت بود خرمن اندوختن | پس از خرمن خویشتن سوختن
مکن جان من تخم دین ورز و داد | مده خرمن نیکنامی بباد
چو برگشته بختی در افتد به بند | از و نیکبختان بگیرند پند
تو پیش از عقوبت در عفو کوب | که سودی ندارد فغان زیر چوب
برآر از گریبان غفلت سرت | که فردا نماند خجل در برت

حکایت

یکی متفق بود بر منکری | گذر کرد بروی نکو محضری
نشست از خجالت عرق کرده روی | که آیا خجل گشتم از شیخ کوی
شنید این سخن پیر روشن روان | برو بر بشورید و گفت ای جوان
نیامد همی شرمت از خویشتن | که حق حاضر و شرم داری ز من
نیاسائی از جانب هیچ کس | برو جانب حق نگهدار و بس
چنان شرم دار از خداوند خویش | که شرمت ز بیگانگان است و خویش

حکایت

زلیخا چو گشت از می عشق مست
بدامان یوسف در آویخت دست

چنان دیو شهوت رضا داده بود
که چون گرگ در یوسف افتاده بود

بتی داشت بانوی مصر از رخام
برو معتکف بامدادان و شام

در آن لحظه رویش بپوشید و سر
مبادا که زشت آیدش در نظر

غم آلوده یوسف بکنجی نشست
بسر بر ز نفس ستمکاره دست

زلیخا دو دستش ببوسید و پای
که ای سست پیمان سرکش درای

بسندان دلی روی در هم مکش
به تندی پریشان مکن وقت خوش

روان گشتش از دیده بر چهره جوی
که برگرد و ناپاکی از من مجوی

تو در روی سنگی شدی شرمسار
مرا شرم ناید ز پروردگار

چه سود از پشیمانی آید بکف
چو سرمایهٔ عمر کردی تلف

شراب از پی سرخ روئی خورند
وزو عاقبت زرد روئی برند

بعذر آوری خواهش امروز کن
که فردا نماند مجال سخن

حکایت

پلیدی کند گربه بر جای پاک — چو زشتش نماید بپوشد بخاک

تو آزادی از ناپسندیدها — نترسی که بر وی فتد دیدها

براندیش ازان بندهٔ پر گناه — که در خواجه آبق شود چند گاه

اگر باز گردد بصدق و نیاز — بزنجیر و بندش نیارند باز

بکین آوری با کسی بر ستیز — که از وی گزیرت بود یا گریز

کنون کرد باید عمل را حساب — نه وقتیکه منشور گردد کتاب

کسی گرچه بد کرد هم بد نه کرد — که پیش از قیامت غم خود بخورد

گر آئینه از آه گردد سیاه — شود روشن آئینهٔ دل باه

بترس از گناهان خویش ای نفس — که روز قیامت نترسی ز کس

حکایت

غریب آمدم در سواد حبش — دل از دهر فارغ سر از عیش خوش

بره بر یکی دکه دیدم بلند — تنی چند مسکین برو پای بند

بتسبیح سفر کردم اندر نفس | بیابان گرفتم چو مرغ از قفس
یکی گفت کین بندیان شب روند | نصیحت نگیرند و حق نشنوند
چو بر کس نماند ز دستت ستم | ترا گر جهان شحنه گیرد چه غم
نکو نام را کس نگیرد اسیر | بترس از خدا و مترس از امیر
نیاورد عامل غش اندر میان | نیندیشد از رفع دیوانیان
وگر عفتش را فریب است زیر | زبان حسابش نگردد دلیر
چو خدمت پسندیده آرم بجای | نیندیشم از دشمن تیره رای
اگر بنده کوشش کند بنده وار | عزیزش بدارد خداوندگار
وگر کند رایست در بندگی | ز جانداری افتد بخربندگی
قدم پیش نه کز ملک بگذری | که گر باز مانی ز دد کمتری

حکایت

یکی را چوگان شه دامغان | بزد تا چو طبلش برآمد فغان
شب از بیقراری نیارست خفت | بر او پارسائی گذر کرد و گفت

بشب گر ببردی بر شحنه سوز
گناه آبرویش نبردی بروز

کسی روز محشر نگردد خجل
که شبها بدرگه برد سوز دل

اگر هوشمندی ز داور بخواه
شب توبه تقصیر روز گناه

هنوز از سر صلح داری چه بیم
در عذرخواهان نه بندد کریم

لطیفی که آوردت از نیست هست
عجب گر بیفتی نگیردت دست

اگر بندهٔ دست حاجت برآر
وگر شرمسار آب حسرت ببار

نیامد برین در کسی عذرخواه
که سیل ندامت نشستش گناه

نریزد خدای آبروی کسی
که ریزد گناه آب چشمش بسی

حکایت

بصنعا درم طفلی اندر گذشت
چگویم کزانم چه بر سر گذشت

قضا نقش یوسف جمالی نکرد
که ماهی گورش چو یونس نخورد

درین باغ سروی نیامد بلند
که باد اجل بیخش از بن نکند

عجب نیست بر خاک اگر گل شگفت
که چندین گل اندام در خاک خفت

بدل گفتم ای ننگ مردان بمیر | که کودک رود پاک و آلوده پیر

ز سودا و آشفتگی بر قدش | برانداختم سنگی از مرقدش

ز هولم دران جای تاریک تنگ | بشورید حال و بگردید رنگ

چو باز آمدم زان تغیر بهوش | ز فرزند دلبندم آمد بگوش

گرت وحشت آید ز تاریک جای | بهش باش و با روشنائی درآی

شب گور خواهی منور چو روز | ازینجا چراغ عمل برفروز

تن کارکن می بلرزد ز تب | مبادا که نخلش نیارد رطب

گروهی فراوان طمع ظن برند | که گندم نیفشانده خرمن برند

بر آن خورد سعدی که بیخی نشاند | کسی برد خرمن که تخمی فشاند

باب دهم در مناجات

بیا تا بر آریم دستی ز دل | که نتوان بر آورد فردا ز گل

به فصل خزان در نبینی درخت | که بی برگ ماند ز سرمای سخت

بر آرد تهی دستهای نیاز | ز رحمت نگردد تهی دست باز

إن الله يغفر الذنوب جميعا إنه هو الغفور الرحيم

نثار احمد بریلوی

مپندار ازین در که هرگز نه بست | که نومید گردد برآورده دست
همه طاعت آرند و مسکین نیاز | بیا تا بدرگاه مسکین نواز
چو شاخ برهنه برآریم دست | که بی برگ ازین بیش نتوان نشست
خداوندگارا نظر کن بجود | که جرم آمد از بندگان در وجود
گناه آید از بندهٔ خاکسار | بامید عفو خداوندگار
کریما برزق تو پرورده ایم | بانعام و لطف تو خو کرده ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز | نگردد ز دنبال بخشنده باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز | بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس | عزیز تو خواری نه بیند ز کس
خدایا بعزت که خوارم مکن | بذل گنه شرمسارم مکن
مسلط مکن چون منی بر سرم | ز دست تو به گر عقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدی | جفا بردن از دست همچون خودی
مرا شرمساری ز روی تو بس | دگر شرمسارم مکن پیش کس

گرم بر سر افتد ز تو سایه‌ای
سپهرم بود کمترین پایه‌ای

اگر تاج بخشی سر افرازدم
تو بردار تا کس نیندازدم

حکایت

تنم می بلرزد چو یاد آورم
مناجات شوریده‌ای در حرم

که می گفت با حق بزاری بسی
میفگن که دستم نگیرد کسی

بلطفم بخوان یا بران از درم
ندارد بجز آستانت سرم

تو دانی که مسکین و بیچاره‌ایم
فرو مانده با نفس اماره‌ایم

نمی تازد این نفس سرکش چنان
که عقلش تواند گرفتن عنان

که با نفس شیطان برآید بزور
نبرد پلنگان نیاید ز مور

بمردان راهت که راهی بده
وزین دشمنانم پناهی بده

خدایا بذات خداوندیت
باوصاف بی مثل و مانندیت

بلبیک حجاج بیت الحرام
بمدفون یثرب علیه السلام

بتکبیر مردان شمشیر زن
که مرد وغا را شمارند زن

بطاعات پیران آراسته | بصدق جوانان نوخاسته
که ما را دران ورطهٔ یک نفس | ز ننگ دو گفتن بفریاد رس
امیدست از آنان که طاعت کنند | که بی طاعتان را شفاعت کنند
بپاکان کز آلایشم دور دار | وگر زلتی هست معذور دار
به پیران پشت از عبادت دوتا | ز شرم گنه دیده بر پشت پا
که چشمم ز روی سعادت مبند | زبانم بوقت شهادت مبند
چراغ یقینم فرا راه دار | ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده ام | مده دست بر ناپسندیده ام
من آن ذره ام در هوای تو نیست | وجود و عدم در ظلامم یکیست
ز خورشید لطفت شعاعی بسم | که جز در شعاعت نه بیند کسم
بدی را نگه کن که بهتر کس است | گدا را ز شاه التفاتی بس است
مرا گر بگیری بانصاف و داد | بنالم که عفوم نه این وعده داد
خدایا بذلت مران از درم | که صورت نه بندد در دیگرم

وراز جهل غایب شدم روز چند | کنون کامدم در برویم مبند

چه عذر آرم از ننگ تردامنی | مگر عجز پیش آورم کای غنی

فقیرم بجرم گناهم مگیر | غنی را ترحم بود بر فقیر

چرا باید از ضعف حالم گریست | اگر من ضعیفم پناهم قویست

خدایا بغفلت شکستیم عهد | چه زور آورد با قضا دست جهد

چه برخیزد از دست تدبیر ما | همین نکته بس عذر تقصیر ما

همه هرچه کردم تو برهم زدی | چه قوت کند با خدائی خودی

نه من سر ز حکمت بدر می‌برم | که حکمت چنین میرود بر سرم

حکایت

سیه چرده‌ئی را کسی زشت خواند | جوابی بگفتش که حیران بماند

نه من صورت خویش خود کرده‌ام | که عیبم شماری که بد کرده‌ام

ترا با من از زشت رویم چه کار | نه آخر منم زشت و زیبا نگار

از آنم که بر سر نبشتی ز پیش | نه کم کردم ای بنده‌پرور نه بیش

تو دانائی آخر که قادر نیم | توانای مطلق توئی من کیم

گرم رهنمائی رسیدم بخیر | وگر گم کنی باز ماندم ز سیر

جهان آفرین گر نه یاری کند | کجا بنده پرهیزگاری کند

حکایت

چه خوش گفت درویش کوتاه دست | که شب توبه کرد و سحرگه شکست

گر او توبه بخشد بماند درست | که پیمان ما بی‌ثباتست و سست

بحقت که چشمم ز باطل بدوز | بنورت که فردا بنارم مسوز

ز مسکینیم روی در خاک رفت | غبار گناهم بر افلاک رفت

تو یک نوبت ای ابر رحمت ببار | که در پیش باران نپاید غبار

ز جرمم درین مملکت جای نیست | ولیکن بملک دگر راه نیست

تو دانی ضمیر زبان بستگان | تو مرهم نهی بر دل خستگان

حکایت

مغی در بروی از جهان بسته بود | بتی را بخدمت میان بسته بود

پس از چند سال آن نکوهیده کیش ... قضا حالتی صعبش آورد پیش

بپای بت اندر بامید خیر ... بنالید بیچاره بر خاک دیر

که درمانده‌ام دستگیر ای صنم ... بجان آمدم رحم کن بر تنم

برارید در خدمتش بارها ... که هیچش بسامان نشد کارها

بتی چون برآرد مهمات کس ... که نتواند از خود براند مگس

برآشفت کای پای بند ضلال ... بباطل پرستیدمت چند سال

مهمی که در پیش دارم برآر ... وگرنه بخواهم ز پروردگار

هنوز از بت آلوده رویش بخاک ... که کامش برآورد یزدان پاک

حقایق شناسی درین خیره شد ... سر وقت صافی برو تیره شد

که سرگشته دون یزدان پرست ... هنوزش سر از خم بتخانه مست

دل از کفر و دست از خیانت نشست ... خدایش برآورد کامی که جست

فرو رفت خاطر درین مشکلش ... که پیغامی آید بگوش دلش

که پیش صنم پیر ناقص عقول ... بسی گفت و قولش نیامد قبول

گر از درگه ما شود نیز رد
پس آنگه چه فرق از صنم تا صمد

دل اندر صمد باید ای دوست بست
که عاجزتر اند از صنم هر که هست

محال است اگر سر بر این در نهی
که باز آیدت دست حاجت تهی

خدایا مقصر بکار توایم
گنهگار و امیدوار توایم

حکایت مست و مؤذن

شنیدم که مستی ز تاب نبید
بمقصورهٔ عابدی در دوید

بنالید بر آستان کرم
که یارب بفردوس اعلی برم

مؤذن گریبان گرفتش که هین
سگ و مسجد ای فارغ از عقل و دین

چه شایسته کردی که خواهی بهشت
نمی زیبدت ناز با روی زشت

بگفت این سخن پیر و بگریست مست
که مستم بدار از من ای خواجه دست

عجب داری از لطف پروردگار
که باشد گنهگاری امیدوار

ترا می نگویم که عذرم پذیر
در توبه باز است و حق دستگیر

همی شرم دارم ز لطف کریم
که خوانم گنه پیش عفوش عظیم

کسی را که پیری در آرد ز پای | چو دستش نگیری نخیزد ز جای
من آنم ز پای اندر افتاده پیر | خدایا بفضلت توام دستگیر
نگویم بزرگی و جاهم ببخش | فرو ماندگی و گناهم ببخش
اگر یاری اندک زلل داندم | بنابخردی شهره گرداندم
تو بینا و ما خایف از یک دگر | که تو پرده پوشی و ما پرده در
برآورده مردم ز بیرون خروش | تو با بنده در پرده و پرده پوش
بنادانی ار بندگان سر کشند | خداوندگاران قلم در کشند
اگر جرم بخشی بمقدار جود | نماند گرفتاری اندر وجود
وگر خشم گیری بقدر گناه | بدوزخ فرست و ترازو مخواه
گرم دستگیری بجائی رسم | وگر بفگنی بر نگیرد کسم
که زور آورد گر تو یاری دهی | که گیرد چو تو رستگاری دهی
دو خواهند بودن بمحشر فریق | ندانم کدامان دهندم طریق
عجب گر بود راهم از دست راست | که از دست من جز کژی برنخاست

ف فرزندان یعقوب علیه السلام که برادران یوسف علیه السلام بودند ۱۲

دلم میدهد وقت وقت این امید	ق	که حق شرم دارد ز موی سپید
عجب دارم ار شرم دارد ز من		که شرمم نمی آید از خویشتن
نه یوسف که چندین بلا دید و بند		چو حکمش روان گشت و قدرش بلند
گنه عفو کرد آل یعقوب را		که معنی بود صورت خوب را
بکردار بدشان مقید نکرد		بضاعات مزجاة شان رد نکرد
ز لطفت همین چشم داریم نیز		بدین بی بضاعت ببخش ای عزیز

(دمیدم ۱۲ — تعجب ۱۲ — حرف شرط ۱۲ — حق تعالی ۱۲ — یعنی عزیز مصر شد و حکم او در مصر جاری گشت ۱۲ — علت ۱۲ — قابل ادا کردن ۱۲ — ای خدا ۱۲ — امید ۱۲)

تمت

بضاعت نیاوردم الا امید
خدایا ز عفوم مکن نا امید

تمت

بیان رموزهای بوستان

۱	ف	فایده	۸	م	مؤید الفضلا
۲	ق	قاموس	۹	ك	کنز اللغات
۳	ص	صراح	۱۰	ش	شرح
۴	ب	برهان قاطع	۱۱	غ	غیاث اللغات
۵	قر	قادر علی	۱۲	ج	تاج المصادر
۶	ر	ریاض علی	۱۳	س	سروری
۷	ع	عبدالواسع	۱۴	مب	منتخب

ف نامی از اسماء حسنی و صحبت با قصه یوسف علیه السلام و در اینجا لطافتی تمام دارد ۱۲

ف ای بضاعتی و سرمایه از قسم طاعت و عبادت ندارم الا آنکه از عفو تو امید دارم که گناهم عفو کنی و ببخشی ۱۲

ف جمع بضاعت بالکسر یعنی سرمایه ۱۲

خاتمة الطبع

ناچیز عبد العزیز دهلوی عفی عنه	زلاف حمد و نعت اولی است بر خاک ادب خفتن سجودی میتوان کردن درودی میتوان گفتن	از خاکسار خادم الطلاب

الحمد لله المنان که درین آوان فیض توأمان کتاب بی نظیر و لاجواب مصنفهٔ
فاضل نحریر فتنه تحریر یلمعی یگانه نوذعی زمانه جناب شیخ سعدی رحمه الله الهادی
مسمّی به **بوستان** که از بس شگفتگی و کثرت دلبستگی مطمح انظار معنی گزینان سخن
کوش و سخن آفرینان معنی نیوش گشته هوای لیس کمثله بر قلوب خلایق بسته از انعطاف
زمام اهتمام جناب قاضی **عبد الکریم** بن جناب قاضی نور محمد صاحب پلبندری نور الله مرقده و
برّد الله مضجعه بچنین حسن و خوبی از پردهٔ غنچگی را و بشگفتگی آورد که چشمهائی نظارگیان از فرط حیرت
دیده کشاده انگشت بدندان ٭ زهی صفای عبارت که در تماشایش ٭ نگاه باز نگردد بدیدن
از اوراق ٭ و دیدهای خرده بین بکمال تعجّب همچو نقش بدیوار حیران و پریشان ٭ حُرُوفٌ لَوْ
تَأَمَّلَهُنَّ شَیْخٌ ٭ کَبِیرُ السِّنِّ عَادَ لَهُ الشَّبَابُ سبحان الله فقره فقره اش در فردیت حسن علم
یکتائی افراخته و حرف حرف او در میدان یگانگی نعرهٔ هل من مبارز بلند ساخته ٭ فَفِی کُلِّ لَفْظٍ
مِنْهُ رَوْضٌ مِنَ الْمُنٰی ٭ وَفِی کُلِّ سَطْرٍ مِنْهُ عِقْدٌ مِنَ الدُّرِّ چه قدرت انسان ضعیف البنیان
که شمّهٔ از اوصافش بیان سازد - و چه یارای قلم دو زبان که در شرح توصیفش زبان کشاید ٭ هزاران
نکته اندر هر عبارت ٭ هزاران معنی اندر هر اشارت ٭ الله الله طاقت بشر که اوصاف صفائیش را
در حیّز تحریر آرد نه نه بل فرشته هم گر نزول فرماید ره و بگزیر نماید ٭ لَایُدْرِكُ الْوَاصِفُ الْمُطْرِیْ
خَصَائِصَهٗ ٭ وَاِنْ یَّكُ سَابِقًا فِیْ کُلِّ مَا وَصَفَا الحاصل بصرف زر کثیر جناب مولانا مذکور لصدر
مدّظله و تصحیح نظر تعمّق خاکسار حافظ عبد العزیز دهلوی - و تنقیح نگاه تدقیق جناب مولوی ابو المجد محمّد یوسف صاحب
عزیز جهان هر هفت شده که چشم فلک هم ندید او ندیده - شکر صد شکر که این دلبر مشتاقان طلاب بعد انتظار
کثیره در ماه ربیع الثانی سنه ۱۳۱۹ هجری نبوی صلعم از کتم مطبع آراسته و پیراسته بمنصهٔ ظهور در جلوه فگنی
پرداخته - طراوت بخش دیدهای معلّمین و متعلّمین گشت - (کتبه العبد المذنب میرزا داود شیرازی

فهرستِ ابواب و حکایاتِ بوستان

تمام شد کتاب بوستان